

२००९ मानव अधिकार प्रतिवेदन : नेपाल

लोकतन्त्र, मानव अधिकार र श्रम व्युरो

मानव अधिकारको अभ्यास सम्बन्धी २००९ को राष्ट्रगत प्रतिवेदन

सन् २०१०, मार्च ११

नेपाल करिब दुई करोड नब्बे लाख जनसंख्या भएको सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र हो । यहाँको राजनीतिक प्रणाली सन् २००७ को अन्तरिम संविधानमा आधारित रहेको छ, जस अन्तर्गत कार्यकारी प्रमुखको रूपमा प्रधानमन्त्री रहेको छ, र संविधानसभाले विधायिकाको भूमिका निभाएको छ, जसले सन् २०१० सम्ममा नयाँ संविधानको निर्माण गर्नुपर्नेछ । संविधानसभामा धेरै सीटहरू रहेको एकीकृत कम्युनिष्ट पार्टी नेपाल (माओवादी) का पुष्पकमल दाहालले प्रधानमन्त्री पदबाट राजिनामा दिएपछि नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एकीकृत मार्क्सवादी-लेनिनवादी) का माधव कुमार नेपालले मे २५ मा प्रधानमन्त्रीको सपथ ग्रहण गरे । स्वदेशी र अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूले सन् २००८ को चुनावलाई विश्वसनीय भनेर स्वीकार गरेता पनि राजनीतिक हिंसा, धम्की र मतदानमा अनियमितताका खबरहरू सुनिएका थिए । सामान्यतया गैरसैनिक निकायहरूले सुरक्षा संयन्त्रलाई परिचालन गरेको भए पनि सुरक्षा फौजले स्वतन्त्र रूपमा कार्य गरेका उदाहरणहरू पनि प्रशस्तै भेटिए ।

दलहरूले सरकारमा भाग लिएपछि सरकारको मानव अधिकार प्रतिको सम्मानमा केही सुधार आएको छ । सुरक्षा फौज, माओवादी कार्यकर्ता, माओवादीसँग सम्बद्ध योइङ कम्युनिष्ट लीग (वाइसीएल) र अन्य साना, प्रायः जातियतामा आधारित सशस्त्र समूहहरूले मानव अधिकार हननका अपराधहरू गरे । सन् २००६ को वृहत शान्ति सम्झौतालाई अनुशरण गर्दै नेपाली सेना व्यारेक भित्रै सीमित रह्यो । नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीबलका अधिकारीहरूले देशमा निरन्तर भैरहने प्रदर्शनहरूमा अत्यधिक र घातक बल प्रयोग गरे । माओवादी कार्यकर्ताले स्वेच्छाचारी र गैरकानूनी रूपमा घातक बलको प्रयोग गरे र अपहरणमा संलग्न रहे । हिंसा, जबरजस्ती रकम असुली, र धम्कीहरू वर्षैभरी जारी रहे । विशेषगरी भारतीय सीमा नजिक तराइ क्षेत्रमा विभिन्न सशस्त्र समूहहरूले नागरिक, सरकारी अधिकारी, निश्चित जातिय समूहका मानिसहरू, एक आपसमै, र माओवादी कार्यकर्तामाथि आक्रमण गरे । मानव अधिकार हनन गर्नेलाई दण्डहीनता, सञ्चारकर्मीलाई धम्की, स्वेच्छाचारी धरपकड, र अदालती कारवाहीअघि लामो समयको थुना जस्ता गम्भीर समस्याहरू निकै नै देखिए । सरकारले न्यायिक प्रक्रियामा राजनैतिक दबाव दिई न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता माथि सम्झौता गयो भने समाजले तल्लो जातिका मानिसहरू र अपाइङ्गहरू प्रतिको भेदभावलाई जारी नै राख्यो । महिलामाथिको हिंसा र मानव बेचविखन (खासगरी महिला र बालिकाहरूको) निरन्तर रह्यो ।

मानव अधिकार प्रतिको सम्मान

भाग १ : व्यक्तिको अखण्डताको सम्मान तथा निम्न कुराबाट मुक्ति :

(क) स्वेच्छाचारी वा गैरकानूनी रूपमा जीवनबाट बच्चित गर्ने काम

सरकार र सरकारका प्रतिनिधिहरूले गरेका स्वेच्छाचारी वा गैरकानूनी हत्याका थुप्रै खबरहरू आए । अनौपचारिक सेवा केन्द्र (इन्सेक) का अनुसार यस वर्ष सुरक्षा फौज तथा अन्य सशस्त्र समूहहरूको हातबाट २२९ जनाको हत्या भयो । सुरक्षा फौजले कम्तीमा ३७ जना, माओवादी तथा उसको भातृसंगठन वाइसीएलले चार जनाको हत्या गरेको विश्वास गरियो र तराइका सशस्त्र समूहहरूले २१ जनाको हत्या गरे । हत्या हुनेहरू मध्ये १४१ जना कुन समूहबाट मारिएका भन्ने यकिन गर्न सकिएन अथवा परिवार तथा पत्रकारहरूले हत्या गर्ने समूहको नाम लिन डराए । यो वर्ष नेपाली सेना विरुद्ध मानव अधिकार हननका लान्छना उल्लेख्य रूपमा लागेनन् ।

मार्च २६ मा संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार सम्बन्धी उच्चायुक्तको कार्यालय (ओएचसीएचआर) का अनुसार एक अपरिचित समूहले एमालेको भातृसंगठन युथ फोर्स बुटवलका सदस्य प्रचण्ड मान थैबको हत्या गयो । युथ फोर्सले वाइसीएलका सदस्य सुजित विश्वकर्मा माथि दोष लगाएपछि माओवादीले आन्तरिक अनुसन्धानको थालनी गयो । अप्रिलमा तत्कालिन प्रधानमन्त्री दाहालले यसबारे अनुसन्धान गरिने वाचा गरेपछि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले अनुसन्धान गर्ने जनायो । आयोगले मुद्दाको प्रारम्भिक अनुसन्धान सकेपछि मुद्दामा केही कार्य गरेको छैन । पीडितका बुवाले जाहेरी हाले पश्चात् मुद्दा इलाका प्रहरी कार्यालय बुटवलमा दर्ता भएको थियो । मुद्दा २० वर्षसम्म खुला रहनेछ र अपराधीहरू पक्राउ परेको खण्डमा मुद्दा अदालतमा दर्ता हुनेछ ।

ओएचसीएचआरका अनुसार अप्रिल २ मा वाइसीएलका सदस्यहरूद्वारा युथ फोर्स विराटनगरका सदस्य अनुज थापा मगरको हत्या भएको आरोपमा प्रहरीले अनुसन्धान पश्चात् दुई जना व्यक्तिलाई पक्राउ गयो । अप्रिल ६ मा उनका परिवारका सदस्यहरूले जाहेरी हाले जसमा तीन जना व्यक्तिहरूको नाम उल्लेख गरिनुका साथै अन्य १० देखि १२ जना अपरिचित व्यक्तिहरूको संलग्नता रहेको उल्लेख गरिएको थियो । अप्रिल १४ मा प्रहरीले एकजना व्यक्तिको पक्राउ गरेको थियो र पछि छाडिएको थियो । वर्षको अन्त्यसम्ममा मुद्दा चालु अवस्थामै थियो ।

ओएचसीएचआरका अनुसार जुलाई ७ मा धुन्चेपाँखा र चापाचोका गाउँवासीहरूले गाउँका बालबालिकाहरू अपहरण गर्न लागेको आरोपमा तीन जना व्यक्तिहरूको हत्या गरे । जुलाई २१ मा ठिमी प्रहरी कार्यालयका प्रहरी नायब उपरीक्षकले ओएचसीएचआरलाई आठजना व्यक्तिहरू पक्राउ गरिएको जानकारी दिए । भक्तपुर जिल्ला अदालतले चारजना अभियुक्त मध्येका एकजना माथि प्रमाण नभएको भन्दै सो अभियुक्तलाई धरौटीमा थुनामुक्त गर्ने आदेश गरेको थियो भने बाँकी तीनजनालाई पुर्षक्षका लागि थुनामा राख्ने गरी नक्खु केन्द्रीय जेलमा पठाउने आदेश गरेको थियो ।

सन् २००८ मा चितवन जिल्लामा भएको रामहरि श्रेष्ठको हत्याबारे यस वर्ष कुनै प्रगति भएन । सन् २००८ मा अधिकारीहरूले मुद्दासँग सम्बद्ध एकीकृत नेकपा (माओवादी) का पाँचजना सदस्यहरूमाथि अभियोग दायर गरे । ती थिए : गोविन्दबहादुर बटाला, केशव अधिकारी, गंगाराम थापा, कालीबहादुर

खाम र अर्जुन कार्की । सन् २००८ मा नेपाल प्रहरीले गोविन्दबहादुर बटालालाई प्रकाउ गयो तर माओवादी जनमुक्ति सेनाको संरक्षणमा रहेको विश्वास गरिएका बाँकी चार जनाको भने पत्ता लागेको थिएन ।

सर्वोच्च अदालतमा चलिरहेको सन् २००७ को मोईद खानको हत्याको मुद्दा उनका परिवारले फिर्ता लिएपछि अधिकारीहरूले सो मुद्दाको छानबिन बन्द गयो ।

इन्सेकका अनुसार जमिनमुनि राखिएका विष्फोटक पदार्थ र घरेलुस्तरमा निर्मित बम (आइईडी) बाट १२ जनाको मृत्यु भयो र ४१ जना घाइते भए जसमध्ये ३२ जना बालबालिका थिए । नेपाली सेनाले आफ्ना शिविरहरू वरपर जमिनमुनि फिजाएर राखेका विष्फोटक पदार्थबाट पाँचजनाको मृत्यु र एकजना घाइते भएका थिए । संयुक्त राष्ट्र संघ माझन एक्शन टीमले नौ स्थलमा राखिएका १४,६८२ वटा भन्दा बढी आइईडीहरूको नाश गरेका छन् भने नेपाली सेनाले लडाकुविरुद्ध विस्फोटक पदार्थ ओछ्याएका ५३ मध्ये १७ क्षेत्रहरू र आइईडी ओछ्याइएका ३१२ मध्ये १०५ क्षेत्रहरू विष्फोटक पदार्थमुक्त पारेका छन् । वृहत शान्ति सम्झौता र सन् २००६ डिसेम्बरको हतियार र सेना व्यवस्थापन अनुगमन सम्बन्धी सम्झौतामा ३० दिन भित्र जमिनमुनि राखिएका सबै विष्फोटक पदार्थको पहिचान गरिनुपर्ने तथा ६० दिनभित्र सबै हटाइनुपर्ने भनी व्यवस्था गरिएको थियो ।

(ख) बेपत्ता

दश वर्षे माओवादी विद्रोह (सन् १९९६ - २००६) का अवधिमा बेपत्ता पारिएकाहरूको यथार्थस्थिति थाहा हुन सकेन । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अनुमानित आँकडा अनुसार वर्षको अन्त्यसम्म ८३५ बेपत्ताका मुद्दाहरूबारे केही पत्ता लागेन जसमध्ये ६१६ जना राज्यले र २१९ जना माओवादीले बेपत्ता पारेका थिए । रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति (आईसीआरसी) ले बेपत्ता पारिएकाहरूको संख्या १,३६५ भन्दा बढी रहेको अनुमान गरेको थियो । बेपत्ता पारिएकाहरूमा उल्लेखनीय संख्यामा विवाहित युवा पुरुषहरू थिए जो उनीहरूका परिवारका लागि कमाईको प्राथमिक स्रोत थिए । वर्षको अन्त्यसम्ममा सरकारले बेपत्ता गराउने सरकारी अधिकारी वा माओवादी कसैलाई पनि कानूनी कार्यवाही चलाएन र आयोगले पहिचान गरेका ६१६ जना राज्यद्वारा बेपत्ता परिएकाहरूको अवस्था सार्वजनिक गरेन ।

माओवादीसँग सम्बन्ध भएको आशङ्कामा सन् २००३ मा ४९ जनालाई पकाउ गरी काठमाडौंस्थित महाराजगञ्ज व्यारेकमा थुनामा राखिएको बारे ओएचसीएचआरले तयार पारेको प्रतिवेदनमा सरकारले कुनै पाइला चालेन, न त सन् २००१ र २००४ बीच बर्दिया जिल्लामा बेपत्ता पारिएका कम्तीमा १७० जनाहरूबारे ओएचसीएचआरको प्रतिवेदनमा नै कुनै पाइला चाल्यो । अगष्ट २८ मा ओएचसीएचआरले फेरि सरकारलाई सेनाको नेतृत्वको श्रृङ्खलाभित्रको जिम्मेवारी लगायत महाराजगञ्ज व्यारेकमा भएका मानव अधिकारका हननहरूबारे छानबिन गर्न आग्रह गयो । डिसेम्बरमा ओएचसीएचआर र स्थानीय मानव अधिकार संस्थाहरूको कडा विरोधका बाबजुद पनि १० नं. बाहिनीपति तथा महाराजगञ्ज

व्यारेकको नेतृत्वको शृङ्खलाको लागि जिम्मेवार उपरथी तोरण बहादुर सिंहलाई रथीको पदमा तथा नेपाली सेनाको दोस्रो नेतृत्व तहमा पदोन्नति गरियो ।

सञ्चार क्षेत्र र नागरिक समाजका अनुसार यस वर्ष बालबालिका अपहरणका घटनाहरूमा धेरै बृद्धि भयो । अधिकांश अपहरणहरू तराइमा सक्रिय सशस्त्र समूहहरूद्वारा पैसाको लागि भएका थिए, जहाँतुलनात्मक रूपमा दण्डहीनता बढी छ ।

(ग) यातना र अन्य क्रूर, अमानवीय, तथा बदनाम गर्ने व्यवहार वा सजाय

सन् २००७ को अन्तरिम संविधानले यातनालाई निषेध गरेता पनि कानूनले यातनालाई अपराध भनेर परिभाषित गरेको छैन र कसैलाई पनि यातनाको अपराधमा कार्यवाही गरिएको छैन । यातना क्षतिपूर्ति ऐनले यातना पीडितलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरेको छ, तर पीडितले अदालतमा मुद्दा लड्नुपर्ने हुन्छ । यस वर्ष एझेभोकेसी फोरम नेपालले यातना क्षतिपूर्ति ऐन अन्तर्गत १५ वटा नयाँ मुद्दा पेश गन्यो । ती मुद्दाहरू जिल्ला अदालतमा विचाराधीन अवस्थामा थिए ।

एक विश्वसनीय गैरसरकारी संस्थाका अनुसार जनवरी र जुन बीच अन्तर्वार्ता लिइएका १८ जिल्लाका २,०७९ थुनिएका मध्ये ५४० जनाले यातना पाएको बताए । बदलाको डरले नागरिकहरूले प्रहरी विरुद्ध उजुरी हाल चाहेनन् । विगतको वर्षमा भन्दा यस वर्ष समग्रमा यातनाका रिपोर्टहरू ७८ प्रतिशतले घटेता पनि केही जिल्लाहरू जस्तै धनुषा, काठमाडौं, ललितपुर र बाँकेमा भने यातनाका घटनाहरूमा उल्लेखनीय रूपमा बृद्धि भएको थियो । विश्वसनीय राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतहरूका अनुसार सुरक्षा फौजले थुनुवाहरूको आँखामा पट्टी लगाई उनीहरूकोपाइतालामाहिर्काउने, उनीहरूलाई लातीले हान्ने र प्लाष्टिक र वाँसको लट्ठीले हिर्काउने जस्ता यातनाका कार्यहरू गरे ।

सन् २००८ को ह्युमन राइट्स वाच्को प्रतिवेदन अनुसार प्रहरी हिरासतको अवस्था र खासगरी सोधपुछका क्रममा १३ वर्ष उमेरका बालबालिका सहित वर्षभरिमा २०० भन्दा बढी सास्तीका घटनाहरू भए । ह्युमन राइट्स वाच्का अनुसार बालबालिकाहरूलाई लातीले हिर्काउने, शरीरमा मुक्काले हिर्काउने, खुट्टाका औलामा काँटी घुसार्ने, बाँस र प्लाष्टिकको लट्ठीले पाइतालामा, तिघ्रामा, पाखुरामा, हातको पछाडि र पिठ्युँमा हिर्काउने गरिन्थ्यो । नेपालमा बाल श्रमिक सरोकार केन्द्र नामक एक विश्वसनीय स्थानीय बाल अधिकार सम्बन्धी गैरसरकारी संस्थाले प्रहरी हिरासतमा बालबालिकामाथि हिंसा र दुर्व्यवहार भएको ७७१ वटा मुद्दाहरू दर्ता गन्यो ।

एझेभोकेसी फोरमका अनुसार जनवरी ४ मा प्रहरीले नारायण थापालाई पकाउ गरी यातना दियो । थापालाई अस्पताल भर्ना गरियो र उनको मुद्दा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र ओएचसीएचआर समक्ष छानबिनको लागि पेश गरियो । फेब्रुअरी ४ मा उनको मुद्दा यातना क्षतिपूर्ति ऐन अन्तर्गत मोरड्ग जिल्ला अदालतमा दर्ता गरियो । आरोपित प्रहरी अधिकृतहरूले नोभेम्बर २४ को म्यादभित्र अदालतलाई जवाफ पठाए तर वर्षको अन्त्य सम्ममा मोरड्ग जिल्ला अदालतले सुनुवाईको लागि मिति तोकिसकेको थिएन ।

ओएचसीएचआरले जुलाई ३१ मा मोरडगको उर्लाबारी क्षेत्रीय प्रहरी कार्यालयमा सुशन लिम्बु र भक्त राई माथि भएको सास्ती र दुर्व्यवहारका आरोपहरूको छानबिन गन्यो । ओएचसीएचआरका अनुसार तीमध्ये एकजनाले थुनामा रहँदा भोगेको चोटपटकका लागि शल्य उपचार गर्नुपरेको थियो । नेपाल प्रहरीको मानव अधिकारसम्बन्धी निर्देशनालयले पनि आफ्नो तर्फबाट छानबिन गन्यो र अगष्ट २० मा चार जना प्रहरी अधिकृतहरूलाई दोषी ठहरायो । ती थिए प्रहरी निरीक्षक चक्र बहादुर बस्नेत, हवल्दार नेत्र बहादुर मगर, प्रहरी अधिकृत भेषराज आचार्य र प्रहरी अधिकृत सेमन खत्री । नेपाल प्रहरी प्रधान कार्यालयले अगष्ट २४ मा यी चारजनाका विरुद्ध औपचारिक चेतावनी दियो र मुद्दा बन्द गन्यो । नेपाल प्रहरीको मानव अधिकारसम्बन्धी निर्देशनालयको छानबिन समाप्त भएपछि गम्भीर आरोपहरूको बाबजुद पनि प्रहरी निरीक्षक चक्र बहादुर बस्नेत आफ्नो काममा उर्लाबारी क्षेत्रीय प्रहरी कार्यालय फर्के ।

यस वर्षमा सशस्त्र प्रहरी बलले भापा र धनुषा जिल्लामा व्यक्तिहरूलाई यातना दिएको खबरहरू आए । भापा जिल्लाको बेल्डाइगी-२ शरणार्थी क्याम्पभित्र अवस्थित सशस्त्र प्रहरी बलको क्याम्पमा र भापाकै पाडाजड्गीमा अवस्थित पाथिभरा गण सशस्त्र प्रहरी बलको क्याम्पमा १० जना भूटानी शरणार्थीहरूलाई यातना दिइएको आरोप आयो । सशस्त्र प्रहरी बलले धनुषा जिल्लामा १३ जना व्यक्तिहरूलाई र उदयपुर जिल्लामा नौजना व्यक्तिहरूलाई यातना दिएको आरोप आयो ।

यस वर्ष एझ्भोकेसी फोरमले गैरराज्य तत्वहरूका विरुद्ध ९८ वटा सास्तीका मुद्दाहरू भेटाए । यी गैरराज्य तत्वहरू मध्ये माओवादी र वाइसीएल ४९ वटा मुद्दाका लागि जिम्मेवार रहेको, जनतान्त्रिक तराइ मुक्ति मोर्चा लगायत मधेसी सशस्त्र समूहहरू ३४ वटा मुद्दाका लागि, थारु मुक्ति मोर्चा ६ वटा मुद्दाका लागि र तराइका अपरिचित सशस्त्र समूहहरू नौवटा मुद्दाका लागि जिम्मेवार रहेको एझ्भोकेसी फोरमले जनायो । सरकारले सुरक्षा फौज वा माओवादी/वाइसीएलका क्रूरता बारे पर्याप्त र स्वतन्त्र छानबिन गरेन र संलग्न हुनेहरू प्रति उल्लेख्य अनुशासनिक कार्यवाही गरेन ।

इन्सेकका अनुसार वाइसीएल पुनःस्थापना केन्द्रहरू बन्द भएका देखिन्थे । विद्रोहका बेला यी केन्द्रहरू दण्ड दिने उद्देश्यका लागि स्थापना भई तदर्थ थुनुवा केन्द्रका रूपमा सञ्चालित हुन्थे जहाँ वाइसीएल विरोधी जस्ता ठानिएका गाउँका मानिसहरूलाई थुनेर राखिन्थ्यो ।

सन् २००८ को मध्य जुलाई र २००९ को मध्य जुलाईका बीच राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले सरकारलाई यातना र हत्या लगायतका मानव अधिकार हनन विरुद्धका १५७ वटा उजुरीहरूलाई सुल्भाउन सुभाव दियो । आयोगले सन् २००३-२००४ मा दिएका सुभावहरू सुल्भाउनै बाँकी रहेकोले सरकारले ती कुनै पनि सुभावहरू कार्यान्वयन गर्न सकेन ।

कारागार र थुनुवा केन्द्रको स्थिति

कारागारको स्थिति निकै नाजुक थियो र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको थिएन । कारागार विभागको प्रबन्ध निर्देशकका अनुसार डिसेम्बर ३१ सम्ममा ८,५९९ जना पुरुष र ६६१ महिला गरी जम्मा ९,२६० बन्दीहरू हिरासतमा थिए । सामान्यतया पुरुष र महिलाका लागि छुट्टाछुट्टै कारागारको व्यवस्था गरिएता

पनि केही कारागारहरूमा धेरै बन्दीहरू भएर ठाउँका अभावमा महिला र पुरुषलाई एउटै कारागारमा तर छुट्टाछुट्टै सेलमा राखिएका थिए ।

बाल अपराधी युनुवा केन्द्रको सुविधाको अभावमा बालबालिकाहरूलाई कहिलेकाही वयस्क कैदीसँगै राखियो र कैद काटिरहेका कैदीका छाराछोरीहरूलाई उनीहरूसँग रहन दिइयो ।

यस वर्ष सर्वोच्च अदालतले बालबालिकाको थुना यातनासम्बन्धी ऐन र नियमहरू अनुरूप हुनुपर्ने भन्दै सरकारी निकायहरूलाई विद्यमान बाल सुधार गृहहरूको पूर्वाधार र क्षमता सुधार गर्न र सुधार गृहहरू नभएका क्षेत्रहरूमा नयाँ सुधार गृहहरू बनाउन आदेश दिनुका साथै बालबालिकाहरूलाई प्रहरी हिरासतमा फिर्ता पठाइनबाट बन्देज लगायो । हालसरकारद्वारा सञ्चालित एउटा मात्र बाल सुधार गृह भक्तपुरको सानो ठिमीमा अवस्थित छ ।

कारागार व्यवस्थापन विभागका अनुसार पूर्पक्षपूर्वका बालबालिकाहरूलाई देशमा भएको एउटै बाल सुधार गृहमा पठाइन्छ र उनीहरूलाई दोषी ठहरिएका बन्दीहरूसँग राखिदैन ।

सरकारले सामान्यतया राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, आईसीआरसी र ओएच्सीएच्आरलाई पूर्व सूचना बिना कारागार तथा सैनिक र प्रहरी हिरासतमा राखिएका युनुवाहरूलाई भेट्ने अनुमति दियो । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई सरकारी कार्यवाहीको लागि अनुमति लिने अधिकार भएता पनि सरकारले आयोगको हस्तक्षेप गर्न पाउने अधिकारलाई इन्कार गर्दै रह्यो ।

(घ) स्वेच्छाचारी पकाउ वा थुना

कानूनले स्वेच्छाचारी पकाउ तथा हिरासतलाई निषेध गरेको छ तर यस वर्ष स्वेच्छाचारी पकाउहरू भए । प्रहरीले अभियुक्तहरूलाई गैरकानूनी रूपमा प्रायः प्रमुख जिल्ला अधिकृत (प्रजिअ) र सहायक प्रजिअको आदेशमा युनामा राखी (अर्थात् कानूनी सल्लाहकारको व्यवस्था बिना र खाना, औषधी तथा पर्याप्त सुविधाहरू बिना) ४८ घण्टासम्म अभियुक्तलाई युनामा राख्न पाउने आफ्नो अधिकारको नियमित रूपमा दुरुपयोग गरिरहे । स्थानीय सरकारी अधिकारीहरू (अर्थात् प्रजिअहरू) ले प्रहरीलाई सानातिना उल्लङ्घन (जस्तै कर न निरेको) गर्ने व्यक्तिहरूलाई पकाउ गर्न आदेश दिनु कुनै नौलो कुरा थिएन र त्यस्ता धेरै आदेशहरू (जुन प्रायः मौखिक हुन्थे) को अभिलेखिकरण भएनन् र ती कार्यहरू राजनीतिबाट अभिप्रेरित देखिन्थे ।

अगष्ट ३ मा दुईजना व्यक्तिहरूलाई सशस्त्र जनतान्त्रिक तराइ मुक्ति मोर्चा समूहको सदस्य भएको र हातहतियार बोकेको आशड़कामा धादिङ्को नौविसेमा पकाउ गरियो । उनीहरूलाई साधा पोशाक लगाएका प्रहरीले प्रकाउ गरी कमलपोखरी वडा प्रहरी कार्यालयको हिरासतमा राखेका थिए । उनीहरूमाथि दुर्व्यवहार गरिएको थियो र पकाउ परेको तीन दिन पश्चात् मात्र उनीहरूलाई पकाउ पूर्जी र युनुवा पूर्जी जारी गरिएको थियो ।

प्रहरी तथा सुरक्षा संयन्त्रको भूमिका

वृहत शान्ति सम्भौताले नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बललाई देशमा शान्ति र अमन चयन कायम गर्न अहायो । माओवादी र तराइका सशस्त्र समूहहरूको संलग्नता भएको धेरैजसो हिंसाका घटनाहरूमा प्रहरी छेउ लागेर बस्यो । वर्षभरि थुप्रै त्यस्ता घटनाहरू भए जसमा प्रहरीले माओवादी र वाइसीएल कार्यकर्तालाई गैरकानूनी कामको लागि प्रकाउ गच्यो तर गृह मन्त्रालय भित्रकै राजनीतिक नेतृत्व वा अन्य राजनीतिक नेताहरूको हस्तक्षेप पछि थुनुवाहरूको रिहाइ हुने काम भयो ।

प्रहरी र नेपाली सेना दुवैको मानव अधिकार हननका कार्यहरू हेर्ने सेलहरू भएता पनि सो सेलहरू मुद्दाहरूको अनुसन्धानमा भन्दा तालिम र क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरूमा सीमित थिए । भ्रष्टाचार र दण्डहीनता समस्याकै रूपमा रहे । प्रहरी सामान्यतया निःशस्त्र थियो र गैरआतङ्ककारी आपराधिक व्यवहारलाई रोक्ने वा अनुसन्धान गर्ने भूमिका निभायो ।

जिल्ला स्तरमा प्रहरीले माथिल्लो निकायको निर्देशन बिना नै काम गच्यो जसले गर्दा कानून लागु गर्ने कुरामा आफैले निर्णय गर्ने अवस्था आयो । सन् २००८ मा जस्तै प्रहरी दुर्व्यवहार र घुसखोरीका घटना थुप्रै देखिए ।

पक्राउ प्रक्रिया र थुनामा रहँदा गरिएको व्यवहार

कानूनले किटान गरे अनुसार सुरक्षा र लागुओषधको हननको शङ्का भएका मुद्दाहरूमा बाहेक अधिकारीहरूले कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नु पूर्व पक्राउ पूर्जी प्राप्त गर्नुपर्छ, पक्राउ गरेको व्यक्तिलाई २४ घण्टा भित्र अदालतमा उपस्थित गराउनुपर्छ वा रिहा गर्नुपर्छ र पक्राउ गरेको सात दिनभित्र अदालतमा मुद्दा दायर गर्नुपर्छ । तर सुरक्षा फौजले यी व्यवस्थालाई नियमित रूपमा उल्लङ्घन गरे ।

यदि अदालतले थुनालाई मान्यता दिएको खण्डमा कानूनले प्रहरीलाई थुनुवालाई २५ दिनसम्म थुनामा राखी अनुसन्धान पूरा गर्न र चाहिएमा सात दिन थप्न अधिकार दिएको छ । प्रहरीले कहिलेकाही थुनुवाहरूलाई बढी समय थुनामा राखे । केही मुद्दाहरूमा सर्वोच्च अदालतले पक्राउ परेको २४ घण्टा भित्र अदालतसमक्ष उपस्थित नगराइएका थुनुवाहरूलाई रिहा गर्न आदेश दियो । शरणार्थी लगायतका केही विदेशीहरूले धरौटीमा छुट्न गाहो भएको बताए ।

थुनुवाहरूसँग उनीहरूलाई आफ्ना परिवारका सदस्यले भेट्न पाउने कानूनी अधिकार छ र उनीहरू विरुद्ध अभियोग दायर भएपछि उनीहरूलाई कानूनी प्रतिनिधि राख्न पाउने अधिकार छ । व्यवहारमा भने प्रहरीले कारागार पिच्छे फरक आधारमा पहुँच दिए । धरौटीमा छुट्न सक्ने व्यवस्था भए पनि धरौटी रकम अधिकांश नागरिकहरूका लागि निकै नै ठूलो थियो । पुर्पक्षका लागि राखिने थुनाको अवधि प्रायः अदालती कारबाही र कसुर ठहर पछि हुने अवधि भन्दा बढी हुने गच्यो । पुर्पक्षका लागि राखिने थुनाको अवधिलाई कसुर ठहर पछि दिइएको अवधिबाट कटाइयो ।

सार्वजनिक सुरक्षा ऐन बमोजिम सुरक्षा बलहरूले त्यस्ता व्यक्तिलाई पक्रन सक्दछन् जसले आन्तरिक सुरक्षा र शान्ति, अरु देशसँगको सौहार्द सम्बन्ध तथा नागरिक नागरिक बीचको तथा वर्ग र धर्म बीचको सम्बन्ध खलबल गर्ने कार्य गर्दछन्। सरकारले ६ महिनासम्म नागरिकलाई बिना अभियोग निवारक नजरबन्दमा राख्नसक्तछ। गृह मन्त्रालयलाई लिखित सूचना बुझाइसकेपछि सो अवधि बढाउन सकिन्छ। सरक्षा फौजले हिरासतमा लिएको २४ घण्टा भित्र जिल्ला अदालतलाई खबर गर्नुपर्दछ। अदालतले सरकारद्वारा आधिकारिक मुद्दा दायर गर्नुभन्दा अघि अरु थप ६ महिना म्याद थप्न सक्दछ।

सार्वजनिक अपराधसम्बन्धी ऐन लगायतका अन्य कानूनले अभियोग बिना २५ दिनसम्म थुनामा राख्न पाउने अधिकार दिएको छ। यस ऐनले शान्ति खल्बल्याउने, तोडफोड, हूलदड्गा र भगडा जस्ता अपराधलाई समेट्दछन्।

मानव अधिकार अनुगमनकर्ताहरूले प्रजिअसँग चाहिनेभन्दा बढी विवेकाधीन अधिकार रहेकोमा चिन्ता जाहेर गरे। प्रहरीले सार्वजनिक खलबली, हूलदड्गा र तोडफोडमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई बारम्बार पक्राउ गयो र बिना अभियोग छोटो समयको लागि थुनामा राख्यो।

एउभोकेसी फोरमका अनुसार केही घटनाका थुनुवाहरूलाई कानूनले दिएको २४ घण्टा समयावधि पछि मात्र न्यायिक निकायसमक्ष प्रस्तुत गरियो र भनिन्छ थुनुवालाई गरिएको कुटपिटको घाउ निको हुनको लागि सो समय लिइएको हो।

प्रहरीले पक्राउ पछि थुनुवाहरूलाई थुनामा राख्न निजी घरहरूको प्रयोग गरेको कुरामा गैरसरकारी संस्थाहरूले आपत्ति प्रकट गरे। कम्तीमा तीन थुनुवाहरूले आफूहरूलाई मे महिनाको शुरुतिर गैरआधिकारिक स्थलमा थुनेर राखेको दावी गरे।

(ड) निष्पक्ष सार्वजनिक सुनुवाईबाट बच्चत

कानूनले स्वतन्त्र न्यायपालिकाको व्यवस्था गरेको छ तर अदालतहरू राजनीतिक दवाब, घुसखोरी र धम्कीको जोखिम भेल्दै रहे।

सर्वोच्च अदालतसँग संसदले पारित गरेको विधेयक संविधानसम्मत भए नभएको पुनरावलोकन गर्ने अधिकार छ। पुनरावेदन र जिल्ला अदालतहरूले धेरै मुद्दाहरूमा स्वतन्त्रता र निष्पक्षता प्रदर्शन गरे तर पनि कहिलेकाही उनीहरू राजनीतिक दवाबबाट प्रभावित रहे।

न्याय प्रणालीमा तीन तह छन् : जिल्ला अदालत, पुनरावेदन अदालत र सर्वोच्च अदालत। प्रधानमन्त्री अध्यक्ष रहेको सवैधानिक परिषदले सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीसको मनोनयन गर्दछ। संसदीय विशेष सुनुवाई समिति समक्ष परामर्श सुनुवाई भइसकेपछि अध्यक्षले निजलाई प्रधान न्यायाधीस नियुक्त गर्न सक्छन्। परामर्श सुनुवाई पछि प्रधान न्यायाधीसले न्याय परिषदको सिफारिशमा सर्वोच्च अदालतका अन्य न्यायाधीसहरूको नियुक्ति गर्दछन्। परिषद न्यायाधीसहरूलाई कार्यभार सुम्पन र अनुशासकीय कार्यवाही तथा प्रशासनिक कामका लागि जिम्मेवार हुन्छ। लागु औषध ओसारपसार,

मानव बेचबिखन (खासगरी महिला र बालिकाहरू), राज्य विरुद्धको अपराध, भ्रष्टाचार र विदेशी मुद्रासम्बन्धीका अपराधका मुद्दाहरू विशेष अदालतले हेर्ने गर्दछ ।

न्याय प्रशासनमा ढिला सुस्ती एक जटिल समस्या रहयो । डिसेम्बर ३१ सम्ममा सर्वोच्च अदालतसँग १०,३०६ मुद्दाहरू बक्यौता थिए । वर्षभरिमा यी बक्यौता मुद्दाको स्थितिमा सुधार भएको संकेत थिएन ।

मुद्दा प्रक्रिया

कानूनले कानूनी सल्लाहाकार राख्न पाउने अधिकार, कानूनको नजरमा समान सुरक्षा, ऐउटै कसूरमा ऐउटै व्यक्तिलाई दुईपटक मुद्दा चलाउन नपाइने, भूतलक्षी कानूनको प्रयोगबाट सुरक्षा, र सार्वजनिक सुनुवाईका व्यवस्थाहरू प्रदान गरेता पनि केही सुरक्षा र भन्सारसम्बन्धी मुद्दाहरूमा बाहेक यी अधिकारहरू समान रूपमा प्रयोग भएनन् । न्यायाधीसहरूले मुद्दाको किनारा लगाउँछन्, न्यायमण्डलीको व्यवस्था छैन । सफाई लगायत तल्लो अदालतका सम्पूर्ण निर्णयहरूमाथि पुनरावेदन हाल्न मिल्छ । मुद्दाहरूको लागि अन्तिम आश्रय सर्वोच्च अदालत हो ।

कानूनले थुनुवालाई कानूनी प्रतिनिधित्वको तथा अदालतद्वारा नियुक्त वकील, सरकारी वकील वा निजी वकील राख्न पाउने अधिकार प्रदान गरेको छ । तर सरकारले निवेदन गरेकालाई मात्र कानूनी सल्लाहाकारको व्यवस्था गन्यो । आफ्ना अधिकारहरूका बारे जानकारी नभएका व्यक्तिहरू कानूनी प्रतिनिधित्वबाट बञ्चित हुनसक्दछन् ।

सैनिक व्यक्ति संलग्न मुद्दामा सैनिक अदालतले सैनिक संहिता अन्तर्गत फैसला गर्दछन् र त्यस्तो संहिताले सैनिक व्यक्तिलाई गैरसैनिक सरह अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । नागरिकसँग सम्बन्धित आमहत्या वा बलात्कारका मुद्दामा बाहेक सैनिक व्यक्तिहरू माथिको मुद्दा नागरिक अदालतमा चल्दैन । नेपाली सेनाले द्वन्द्वका बेला सुरक्षा फौजद्वारा भएका मानव अधिकार हननका मुद्दाहरू नागरिक अदालतमा सुनुवाई गर्नुहुँदैन भन्ने तर्क राखेको छ । नेपाली सेनाले गरेको यस्तो कानूनको व्याख्यासँग मानव अधिकारकर्मीहरू सहमत छैनन् र सर्वोच्च अदालतका निर्णयहरूसँगत पनि छैन । सैनिक अदालतले सैन्य सेवासँग सम्बन्धित मुद्दा भएतापनि साधारण नागरिक माथि मुद्दा चलाउन पाउँदैन र त्यस्ता मुद्दाहरू नागरिक अदालतबाट नै हेरिनुपर्दछ ।

सम्बन्धित निकायहरूले आतङ्कवाद वा देशद्रोहसम्बन्धी मुद्दाहरू देशद्रोहसम्बन्धी ऐन अन्तर्गत चलाउँदछन् । यस्ता मुद्दाहरू विशेष रूपमा खडा गरिएका अदालतमा बन्द इजलासमा सुनिश्चन् तर सन् १९९१ देखि यस्ता मुद्दाहरू सुनिएका छैनन् ।

माओवादीले सन् २००७ जनवरीमा समानान्तर सरकारका संरचना र अदालतहरू विघटन गरेको बताएता पनि प्रहरी र गैरसरकारी संस्थाको प्रतिवेदन अनुसार केही जिल्लाहरूमा र खासगरी ग्रामिण क्षेत्रमा उनीहरूले आफ्नो कार्यलाई निरन्तरता दिइरहे । उनीहरूले कार्य गर्न छाडिसकेका क्षेत्रमा पनि उनीहरूले आफूले पहिले गरेका निर्णय तथा सजायहरूको कार्यान्वयन भएको देख्ने अपेक्षा गरे । ती

अदालतहरूले कानूनी प्रक्रियाको पालना गरेका थिएनन् र दुबै फौजदारी तथा देवानी मुद्दाहरू हेनें गर्दथे । ओएचसीएचआरका अनुसार ती अदालतहरूबाट कानूनी प्रक्रिया र स्वच्छ सुनुवाईको थोरै प्रत्याभूति पनि भएका थिएनन् ।

राजनीतिक बन्दी र थुनुवाहरू

सरकारले कुनै राजनीतिक बन्दी वा थुनुवाहरू राखेको जानकारी आएन । इन्सेकका अनुसार माओवादीले कुनै श्रम शिविर सञ्चालन गरेनन् ।

नागरिक न्यायिक प्रक्रिया र उपचार

यो वर्ष राजनीतिक नेताहरूद्वारा घुसखोरी र धम्की जस्ता सरकारी दुरुपयोगका आरोपहरू आएका थिए ।

सम्पत्ति फिर्ता

माओवादीले वृहत शान्ति सम्झौता बमोजिम पहिले हडपेको केही सम्पत्ति फिर्ता गरे तर धेरैजसो गैरकानूनी रूपमा हडपेको जग्गा र सम्पत्ति आफैसँग राखे । उनीहरूले थप सम्पत्ति बलजफती लिए । उदाहरणको लागि सेप्टेम्बर १ मा माओवादीसँग आवद्ध तमु राष्ट्रिय मुक्ति मोर्चाका १,००० भन्दा बढी कार्यकर्ताहरूले श्रीनाथकोटका भरत गुरुद् भन्ने व्यक्तिको जग्गा बलजफती लिए ।

(च) गोपनीयता, परिवार, घर वा पत्राचारमाथि स्वेच्छाचारी हस्तक्षेप

जबर्जस्ती खानतलासी गैरकानूनी भएता पनि सुरक्षा फौज बिना पूर्जी घरहरू छिर्न र खानतलासी गर्न सक्ये । वाइसीएलले बेलाबखत व्यावसाय, नागरिकका घर र सम्पत्तिको गैरकानूनी रूपमा जबर्जस्ती खानतलासी गरे ।

सुरक्षा अधिकारीहरूले बेलाबेलामा देशका विभिन्न भागहरूमा सवारी रोकी गाडी र शरीरको खानतलासी लिन्थे ।

आमनागरिकलाई पुनर्वास गर्न सरकारले जबर्जस्ती गरेको कुनै रिपोर्ट आएन । माओवादीको जबर्जस्ती चन्दा असुली, भर्ती वा प्रतिशोधबाट बच्न भागेका केही व्यक्तिहरू घर फर्क्न सकेनन् ।

(छ) आन्तरिक द्वन्द्वमा अत्यधिक बल र अन्य दुरुपयोग

तराइमा आन्तरिक द्वन्द्व उल्लेखनीय रह्यो । कैयौ संख्यामा सशस्त्र समूहहरू जसमध्ये धेरैजसो जातियतामा आधारित थिए एक आपसमा र स्थानीय जनतासँग भडप गरे । प्रहरीलाई सीमित अधिकार दिइयो र देशभर शान्ति र अमनचयन कायम गर्न सक्रिय रूपमा प्रेरित गरिएन । वर्षभरि नै माओवादीका सदस्य, माओवादी सम्बद्ध वाइसीएल र अन्य जातियतामा आधारित स-साना तराइका समूहहरूले बारम्बार हिंसा, जबर्जस्ती चन्दा असुली र धम्की दिने काम गरिरहे ।

ओएचसीएचआरका अनुसार जुलाई १७ मा सशस्त्र प्रहरी बलले सप्तरी जिल्लामा विरोधकर्ताहरू माथि गरेको गोली प्रहारबाट एकजनाको मृत्यु भयो र तीनजना घाइते भए । प्रजिअले ओएचसीएचआरलाई दिएको जानकारी अनुसार व्यवासायीहरूलाई पक्ने क्रममा सो भडप उत्पन्न भएको थियो जसमा केही विरोधकर्ताहरूले सशस्त्र प्रहरी बलका हतियारहरू खोस्ने प्रयास गरेपछि प्रहरी बलले गोली प्रहार गरेका थिए । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले सो घटनाको छानबिन गर्दै गर्दा गृह मन्त्रीद्वारा खडा गरिएको तीन सदस्यीय छानबिन समितिले राष्ट्रिय स्तरमा प्रतिवेदन प्रस्तुत गन्यो । जिल्ला अधिकृतहरू सो प्रतिवेदनको विषयवस्तुबारे अनभिज्ञ थिए । तर प्रजिअले पीडितको परिवारलाई रु. १० लाख (१३,३०० डलर) प्रदान गरे ।

हत्या

इन्सेकका अनुसार सशस्त्र समूहहरूले वर्षभरिमा २२९ जना साधारण नागरिकहरूको हत्या गरे जसमध्ये ३७ जनाको हत्या राज्यद्वारा भएको थियो । ओएचसीएचआरले नेपाल प्रहरीद्वारा यो वर्ष र सन् २००८ दुबैमा करिब ४० वटा गैरन्यायिक हत्या भएको विश्वसनीय आरोपहरूको अभिलेखिकरण गन्यो । सन् २००७ मा जनतान्त्रिक तराइ मुक्ति मोर्चा - गोईत समूहका कार्यकर्ताहरूद्वारा गरिएको रामबाबु शर्मा न्यौपानेको हत्याबारे केही प्रगति हुन सकेन ।

बाल सैनिक

वृहत शान्ति सम्झौताले १८ वर्ष मुनिका बालबालिकालाई कतै तर्फबाट पनि सेनाको रुपमा प्रयोग गर्न निषेध गरेको छ । तर सो सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेपछि पनि माओवादीले बालबालिकालाई आफ्नो सेनामा भर्ती गर्दै रहे । नेपालस्थित संयुक्त राष्ट्र संघको मिसनद्वारा सन् २००६ मे महिना सम्ममा १८ वर्ष मुनि भनेर ठहन्याइएका २,९७३ जना लडाकुहरूको शिविरबाट विधाइ गरिएका थिएनन् । लडाकुहरूको विधाइसम्बन्धी कार्यतालिका र विवरण तयार गर्नका निम्ति माओवादी र सरकार बीच डिसेम्बर १६ मा एक कार्ययोजनामा हस्ताक्षर भयो ।

द्वन्द्वसम्बन्धी अन्य ज्यादती

माओवादी र माओवादीसँग आवद्ध संस्थाहरूबाट वर्षभरि नै वृहत शान्ति सम्झौताको प्रतिकूल हुने गरी ज्यादतीका कार्यहरू जारी नै रह्यो । माओवादीले व्यापारी, कामदार, साधारण नागरिक र गैरसरकारी संस्थाहरूबाट लगातार जबर्जस्ती रकम असुली गरी नै रहे । व्यक्ति र संस्थाले रकम दिन इन्कार गरे वा असमर्थ भएमा माओवादीको प्रत्युत्तर सधै नै हिंसा वा हिंसाको धम्की हुन्थ्यो ।

माओवादीले विभिन्न पटक आफ्ना राजनीतिक प्रतिद्वन्दीहरू माथि हमला गरे । ओएचसीएचआरका अनुसार मे ६ मा वाइसीएलका कार्यकर्ताहरूले पाँचथर जिल्लामा नेपाल शिक्षक संगठनका अध्यक्ष तथा नेपाली काइग्रेसका सदस्य रूप नारायण जबेगु माथि ज्यादती गरे । जबेगुले जिल्ला सदरमुकाममा शरण लिई गर्दा सो सशस्त्र समूहले उनको घर तोडफोड गरे र उनी माथि छुरी तथा गोली प्रहार गरे ।

गाउँवासीहरू विरोधमा उत्रिए पछि सो समूह त्यस ठाउँबाट भागे । मे ७ मा करिब १०० देखि १५० नेपाली कांग्रेसका कार्यकर्ताहरूले सो घटनामा संलग्न भएको विश्वास गरिएका वाइसीएल कार्यकर्ताहरूको घर घेराउ गरे जसमध्ये एउटा घर तोडफोड गरे ।

मानव अधिकार रक्षकहरूका अनुसार मे ३१ मा २७ जना वाइसीएल कार्यकर्ताहरूको समूहले कालिकोट जिल्लाको नेपाली कांग्रेस जिल्ला अध्यक्ष मुक्ति प्रसाद न्यौपाने माथि हमला गयो । न्यौपानेले प्रहरी समक्ष जाहेरी हालेता पनि सो घटना माथि कुनै छानबिन भएन ।

ओएचसीएचआरका अनुसार जुलाई १२ मा माओवादी कार्यकर्ताहरूले गुल्मी जिल्लामा एकजना एमाले कार्यकर्तालाई अपहरण गरी कुटपीट गरे । जुलाई १४ मा अन्य दलका सदस्य सहित एमालेका जिल्ला सचिवले सो घटनाको जाहेरी हाले । गुल्मी जिल्लाका प्रहरी नायब उपरीक्षकले ओचसीएचआरलाई बताए अनुसार अभियुक्तहरू माथि सार्वजनिक अपराध ऐन अन्तर्गतको अभियोग लगाइएको थियो र सो मुद्दा अहिले जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा विचाराधीन अवस्थामा थियो ।

भाग २ : नागरिक स्वतन्त्रताको सम्मान जसभित्र निम्न कुरा सम्मिलित छन् :

(क) वाक् तथा प्रेस स्वतन्त्रता

कानूनले वाक् तथा प्रेस स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरेको छ । तर व्यवहारमा ती स्वतन्त्रताहरू सङ्कुचित थिए ।

अन्तरिम संविधानले छापेको वा प्रसारण गरेको विषयवस्तुका आधारमा सञ्चारमाध्यमका लाइसेन्स खोस्न नपाउने व्यवस्था गरेको छ । सरकारको स्वामित्वमा नेपाल टीभी र नेपाल टीभी मेट्रो नामका दुईवटा टेलिभिजन स्टेशनहरू तथा एएम र एफएम दुवै सिग्नल प्रसारण गर्ने एउटा रेडियो स्टेशन थिए । रेडियो सूचनाको लागि प्राथमिक स्रोत रह्यो र १५० भन्दा बढी स्वतन्त्र रेडियो स्टेशनको प्रसारण ९० प्रतिशत भन्दा बढी जनसङ्ख्यामा पुग्यो ।

स्वतन्त्र सञ्चारमाध्यमहरू सक्रिय रहे र तिनीहरूले विभिन्न थरीका विचारहरू अभिव्यक्त गरे । विभिन्न राजनीतिक विचारधाराहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्ने सयौं स्थानीय भाषा तथा अंग्रेजी भाषामा प्रकाशित स्वतन्त्र पत्रपत्रिकाहरू उपलब्ध थिए ।

विदेशी प्रकाशनहरू व्यापक रूपमा उपलब्ध थिए र वर्षभरि कुनै पनि विदेशी प्रकाशनलाई निषेध वा सेन्सर गरिएन । देशमा विदेशी छापा सञ्चारको उपस्थिति थियो र उनीहरूलाई देशमा रिपोर्टिङ गर्न कुनै पाबन्दी लगाइएन ।

सशस्त्र समूह र राजनीतिक दलहरूले देशभरि सञ्चारकर्मी र पत्रकारहरूलाई जानीबुझी निशाना बनाए । उदाहरणको लागि माओवादी र उसको भातृ संगठन र अन्य स-साना सशस्त्र समूहहरूले छापाखाना र पत्रकारहरूमाथि हमला गरे । सरकारले पत्रकारलाई हमला गर्नेहरूमाथि कार्यवाही गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त

गच्यो, तथापि थोरै घटनाहरूमा मात्र सरकारले अपराधीहरूलाई सजाय दियो । दण्डहीनताका कारण अरुहरू पनि पत्रकारलाई चुप लगाउन धम्की र हिंसाको प्रयोग गर्न प्रोत्साहित बने । माओवादीले आफूसँग आवद्ध शक्तिशाली ट्रेड युनियन मार्फत पनि सञ्चारमाध्यमहरू माथि आफ्नो प्रभाव जमाए । तराइ र पूर्वी पहाडी क्षेत्रमा सशस्त्र समूहहरूको धम्कीका कारण पत्रकारहरू सेल्फ-सेन्सरशिप गर्न बाध्य भए र आफ्नो सुरक्षाको लागि त्रसित रहे । सशस्त्र समूहहरू तथा राजनीतिक दलहरूले आफूलाई आपत्तिजनक लागेको पत्रपत्रिकाहरू जलाउने कार्य गरे ।

वर्षभरिमा एकजना पत्रकारको हत्या भयो, एक जना गोली प्रहारबाट बाँचे, र करिब ५० जना माथि विभिन्न गैरराज्य समूहहरू र केही घटनामा सुरक्षा फौजबाट आक्रमण गर्ने वा धम्की दिने कार्य भयो । पत्रकारहरूको छाता संगठन नेपाल पत्रकार महासंघका अनुसार प्रहरीले तीन जना पत्रकारहरूलाई पक्राउ गच्यो ।

महासंघका अनुसार विशेषगरी तीन सशस्त्र समूह - किरात जनवादी वर्कर्स पार्टी, लिम्बुवान, र खम्बुवान - ले पत्रकारहरूबाट चन्दा असुली गरे, तथापि पीडितहरूले सुरक्षा चिन्ताका कारण प्रहरीमा उजुरी गरेनन् ।

विशेषगरी महिला पत्रकारहरू माथि खतरा बढ्यो । जनवरी ११ मा अपरिचित आक्रमणकारीहरूको एक समूहले जनकपुरमा रहेर काम गर्ने खोजपत्रकार उमा सिंहको हत्या गरे । एकजना स्थानीय माओवादी नेता र सिंहका नातेदार माथि शड्का गरिएता पनि छानबिनमा कुनै प्रगति भएन ।

जनवरी २२ मा नकाबधारी मानिसहरूको एक समूह पत्रकार यशोदा तिम्सनाको काठमाडौंस्थित घरमा जबरजस्ती छिरे । उहाँले उमा सिंहको हत्याबारे पनि खोजी गरिरहेको जानकारीमा आएको थियो । तिम्सना घरमा नभएको थाहा पाएपछि उनीहरूले तिम्सनाको काम गर्ने व्यक्तिलाई धम्की दिए ।

अप्रिल ७ मा अपरिचित व्यक्तिहरूले धनुषा जिल्लाबाट कान्तिपुर दैनिक पत्रिकाको लागि रिपोर्टिङ गर्ने मनिका भालाई टेलिफोन मार्फत धम्की दिए । उनलाई पछि अपरिचित आक्रमणकारीहरूको एक समूहले आक्रमण गच्यो ।

डिसेम्बर ९ मा रुकुम जिल्लामा एक अपरिचित समूहले महिला पत्रकार टिका विष्टलाई निर्दयतापूर्वक कुटी उनको शरीरमा छुरी प्रहार गरे । विष्ट काठमाडौंबाट प्रकाशित राजधानी दैनिककी जिल्ला रिपोर्टर हुन् । उनको टाउको र शरीरमा घम्भीर चोटपटक लागेको थियो र उनलाई जहाजबाट काठमाडौंमा ल्याई कैयौं हप्ता अस्पतालमा राख्नुपरेको थियो । नेपाल पत्रकार महासंघले छानबीन पश्चात् सो आक्रमणमा वाइसीएलका कार्यकर्ताहरू जिम्मेवार रहेको निष्कर्ष निकाल्यो । माओवादीले पत्रकार सम्मेलन आयोजना गरी सो आक्रमणको भत्सना गरे र वाइसीएलको संलग्नता रहेको इन्कार गरे । जिल्ला प्रहरीले प्रारम्भिक अनुसन्धानका लागि विभिन्न व्यक्तिहरू पक्राउहरू गच्यो । तर ती सबैलाई पछि थुनामुक्त गरियो । प्रहरीसँग छानबिनको लागि कुनै ठोस आधार थिएन ।

तराइका विभिन्न जातीय तथा राजनीतिक समूहहरूले आफ्ना विरोध कार्यक्रमहरूबारे समाचार नचाप्ने, बन्दहड्टालका बेला वितरण गर्ने, र नेपाली भाषाका विषयवस्तु प्रकाशन गर्ने पत्रपत्रिकाहरू जफत गर्ने र नष्ट गर्ने काम गरे ।

माओवादी कार्यकर्ताहरूले आफू सहमत नभएका विषयवस्तु छापिएका पत्रपत्रिकाहरू जफत गरी नष्ट गरे । तर उनीहरूले त्यस्ता आरोपहरूलाई अस्वीकार गरे । उदाहरणको लागि जुन ११ मा रुपन्देही जिल्लामा काठमाडौं पोष्ट र कान्तिपुर दैनिक पत्रिकाहरू नष्ट गरियो । जुन १६ मा नागरिक पत्रिका नष्ट गरियो जसमा वाइसीएल असहमत भएको समाचार छापिएको थियो । अगष्ट २३ मा पनि काठमाडौं पोष्ट र कान्तिपुर पत्रिकाहरू नष्ट गर्ने कार्य भयो ।

जुलाई २३ मा ताम्सालिङ् समर्थक प्रदर्शनकारीहरूले धादिङमा बन्दको अवज्ञा गरेको भन्दै कान्तिपुर र काठमाडौं पोष्ट पत्रिकाहरू जलाए । जुलाई २२ मा प्रदर्शनकारीहरूले पोखरामा अन्त्युर्ण दैनिक र द हिमालयन् टाईम्स पत्रिकाहरू जलाए ।

मधेसी जनधिकार फोरमबाट टुक्रिएर बनेको मधेस तराइ फोरमका कार्यकर्ताहरूले अगष्ट २३ मा सप्तरी जिल्लामा १५,००० थान काठमाडौं पोष्ट, कान्तिपुर र नेपाल पत्रिकाहरू जलाए । सो समूहले तराइमा सम्पूर्ण नेपाली भाषाका सञ्चारलाई निषेध गरिनुपर्ने माग राखे । नेपाल पत्रकार महासंघले अगष्ट २८ मा पत्रिका जलाउने कार्यको भर्त्सना गर्दै एक विज्ञप्ति जारी गन्यो ।

मार्च २१ मा स्थानीय कलेजका विद्यार्थीहरूको एक समूहले महिलाहरूद्वारा सञ्चालित बुटवलको एफएम स्टेशन रेडियो मुक्तिमातोडफोड गन्यो । स्टेशनको व्यवस्थापनले माओवादीसँग आबद्ध विद्यार्थीहरूले विद्यार्थी चुनावसम्बन्धी समाचारहरू प्रशारण गरेको भन्दै उनीहरूलाई धम्की दिएको आरोप लगाए ।

अप्रिलमा धम्कीका कारण रेडियो पर्वतले आफ्ना प्रशारणहरू रोक्यो । एक अपरिचित समूहले रेडियो स्टेशन तोडफोड गरेर स्टेशनका कर्मचारीहरूलाई काम नगर्न आदेश दिएपछि व्यवस्थापकहरूले रेडियो स्टेशन नै बन्द गरे ।

ईन्टरनेटमा स्वतन्त्रता

ईन्टरनेटको पहुँचमा कुनै सरकारी बन्देज रहेन र सरकारले ईमेल वा ईन्टरनेट च्याट रुममा निगरानी गरेको रिपोर्ट आएन । व्यक्ति वा समूहहरूले ईन्टरनेट र ईमेल मार्फत आफ्ना विचारको शान्तिपूर्ण अभिव्यक्ति गर्दै रहे । करिब २ प्रतिशत जनताले ईन्टरनेटको प्रयोग गरे ।

प्राज्ञिक स्वतन्त्रता र सांस्कृतिक गतिविधि

प्राज्ञिक स्वतन्त्रता र सांस्कृतिक गतिविधिमा कुनै सरकारी बन्देज थिएन ।

देशका सञ्चार गृहहरूले सशस्त्र समूहहरूद्वारा विद्यालयका पदाधिकारीहरूको अपहरण, चन्दा असुली र धम्कीका समाचारहरू सम्प्रेषण गर्दै रहे ।

(ख) शान्तिपूर्ण भेला र संगठनको स्वतन्त्रता

कानूनले शान्तिपूर्ण रूपमा भेला हुने र संगठन गर्ने स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरेको छ । तर सरकारले कहिलेकाहि भेला हुने स्वतन्त्रतामा बन्देज लगायो ।

भेला हुने स्वतन्त्रता

कानूनले भेला हुने स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरेको छ र यो कुरालाई देशका नागरिक र वैधता प्राप्त वासिन्दाहरूको हकमा सम्मान गरियो । कानूनले प्रजिअलाई प्रदर्शन र दड्गाका कारण शान्ति खलबलन सक्ने देखेमा कर्फ्यूको आदेश गर्न सक्ने अधिकार दिएको छ ।

ओएचसीएचआरका अनुसार नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बलले उत्तेजना र विरोधहरूलाई अत्यधिक र घातक बलद्वारा सामना गरे । उदाहरणको लागि ओएसीएचआरका अनुसार जुलाई २९ र ३० मा जिप्रका बाँकेले जिल्लामा कर्फ्यूको आदेश जारी गरेपछि नेपाल प्रहरीद्वारा २९ जना विरोधकर्ताहरू पकाउ भए र सो घटनामा १२ जना स्थानीयवासी र दुईजना प्रहरी घाइत भए ।

तिब्बतीहरूद्वारा यस वर्ष काठमाडौंमा गत वर्षमा भन्दा थोरै पटक र सानो संख्यामा पदर्शनहरू भएता पनि राष्ट्रले तिब्बती समुदाय माथि अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतालाई सीमित पायो । तर पनि मार्चमा सरकारले तिब्बती समुदायद्वारा गर्न लागिएको सन् १९५९ तिब्बती विद्रोहको स्मृति दिवसलाई रह गच्यो । प्रहरीले प्रदर्शनहरूको अन्त्य गर्ने काम पनि गरे र कहिलेकाहि प्रदर्शनकारीहरूलाई थुनामा राखे । चीनको तिब्बती क्षेत्रको स्थिति बारे विरोध गर्ने काठमाडौं देखि चीनको सीमासम्म पदयात्रा गर्न लागेका तिब्बतीहरूको एक समूहलाई सूचनाको भरमा मार्च र जुनमा प्रहरीले पकाउ गरी पछि छाडे । सेप्टेम्बर २ मा प्रहरीले चीनियाँ अधिकारीहरूको एक प्रतिनिधि मण्डल बसिरहेको होटल बाहिर विरोध प्रदर्शन गर्ने सात जना तिब्बती शरणार्थीहरूलाई पकाउ गच्यो । प्रहरीले तिनीहरूलाई सेप्टेम्बर ६ मा थुनामुक्त गच्यो ।

संगठनको स्वतन्त्रता

कानूनले संगठनको स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरेको छ र यसलाई सामान्यतया सम्मान गरियो ।

(ग) धर्मको स्वतन्त्रता

अन्तरिम संविधानले राष्ट्रलाई धर्म निरपेक्ष राज्य भनेर घोषण गरेको छ र कानूनले व्यक्तिले आफ्नो धर्म मान्न पाउने कुराको व्यवस्था गरेको छ । तर कानूनले अरुलाई धर्म परिवर्तन गराउन वा प्रोत्साहन गर्न निषेध गरेको छ । धर्म परिवर्तन गरे गराएमा जरिवाना वा सजाय हुन सक्छ र विदेशीहरू हो भने देश निकाला हुन सक्छ । तर यो वर्ष धर्म परिवर्तनलाई लिएर पकाउ गरिएको कुनै घटना भएन ।

अल्पमतको रूपमा रहेका धर्मका अनुयायीहरूले प्रहरी ज्यादतीको सिकायत गरे । अधिकारीहरूले विशेष गरी दलाई लामालाई समर्थन जनाउने तिब्बती समुदायलाई सार्वजनिक उत्सव मनाउन निषेध गरे वा सीमित स्थान तोके ।

प्रेस तथा प्रकाशन ऐनले विभिन्न जाति र धर्म बीचमा वैमनस्य खडा गर्ने खालका सामग्री प्रकाशन गर्न निषेध गरेको छ ।

मे २३ मा काठमाडौंको एउटा क्याथोलिक गिर्जाघरमा बम विष्फेट हुँदा तीजनाको मृत्यु र १३ जना घाइते भएका थिए । नेपाल रक्षा सेना नामको हिन्दू अतिवादी समूहले सो घटनाको जिम्मेवारी लियो । जुन २ मा प्रहरीले घटनाको सिलसिलामा सीता थापा श्रेष्ठलाई पकाउ गच्यो । मेको सो घटना अगाडि सन् २००८ मा नेपाल रक्षा सेनाले जन प्रकाश मोयालन नामको क्याथोलिक प्रीष्टको हत्या गरेका थिए । सेप्टेम्बर ६ मा प्रहरीले नेपाल रक्षा सेनाका प्रमुख राम प्रसाद मैनाली र उनीसँग काम गर्ने अन्य तीन जनालाई पकाउ गच्यो । उनीहरूलाई दुईजनाको मृत्यु हुनेगरी सन् २००८ मार्चमा विराटनगरको मस्जिदमा भएको विष्फोटका लागि दोषी ठहर्याइयो र उनीहरूहरूलाई हातहर्तियार र विष्फोटक पदार्थ बोकेको अपराधमा दुई वर्षको कैद सजाय दिइयो । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले हत्या र गिर्जाघर विष्फोटन माथि कुनै मुद्दा दायर गरेन ।

सन् २००८ डिसेम्बरमा माओवादी नेतृत्वको सरकारले पशुपतिनाथ मन्दिरका भारतीय भट्टहरूलाई हटाएर दुईजना नेपाली भट्टहरू राख्ने योजनाको घोषणा गच्यो । विरोधहरू पश्चात सर्वोच्च अदालतले स्थगन आदेश जारी गच्यो । सेप्टेम्बर २ मा प्रधानमन्त्री माधव कुमार नेपालले पशुपतिनाथ मन्दिरमा दुईजना भारतीय भट्टहरू नियुक्त गरे । सो नियुक्तिको प्रत्युत्तरमा माओवादी कार्यकर्ता तथा अन्य मानिसहरूले सेप्टेम्बर ५ मा पशुपतिनाथ मन्दिरका दुईजना भारतीय भट्टहरू माथि आक्रमण गरे ।

सामाजिक दुर्व्यवहार र भेदभाव

कानूनले जातिय भेदभावको निषेध गरेता पनि नागरिकहरूले विभिन्न किसिमका धार्मिक, पेशागत, सरकारी र सामाजिक वातावरणमा जातिय भेदभाव वेहोरे र त्यस्तो भेदभावले समाजलाई ठूलो रूपमा असर गच्यो ।

यो देशमा यहुदी धर्म मान्ने व्यक्तिहरू भएको जानकारी छैन र यहुदी विरुद्धको घटना भएको कुनै खबर आएन ।

विस्तृत जानकारीको लागि www.state.gov/g/drl/rls/irf मा गई अन्तर्राष्ट्रिय धर्म स्वतन्त्रता सम्बन्धी प्रतिवेदन हेर्नुहोस् ।

(घ) घुमफिर गर्न पाउने स्वतन्त्रता, आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरू, शरणार्थीहरूको सुरक्षा र राज्यविहिन व्यक्तिहरू

कानूनले देशभित्र घुमफिर गर्न कानूनी रूपमा सीमित गरेको धेरैजसो शरणार्थीहरू बाहेकलाई घुमफिर गर्न पाउने स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरेको छ । शरणार्थीहरूको घुमफिरमा असमान तवरले प्रतिबन्ध लगाइयो । तिब्बतीहरूलाई भूटानी शरणार्थीहरूलाई भन्दा बढी प्रतिबन्ध लगाइयो । सरकारले सामन्यतया शरणार्थीसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय उच्चायोगको कार्यालय (यूएनएचसीआर) र अन्य मानव कल्याणकारी संस्थाहरूलाई आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरू, शरणार्थीहरू, फर्केका शरणार्थीहरू, राज्यविहिन व्यक्तिहरू र सरोकारका अन्य व्यक्तिहरूको सुरक्षा र सहायताको लागि सहयोग प्रदान गर्यो ।

राजनीतिक विषयहरूमा ध्यानाकर्षण गर्न जबरजस्ती यातायात बन्द जस्ता कार्यहरू गरी विभिन्न राजनीतिक समूहहरूले देशभित्र घुमफिरको स्वतन्त्रतालाई सीमित पारे ।

कानूनले जबर्जस्ती निर्वासनलाई निषेध गरेको छ र यो वर्ष त्यस्तो घटना भएन । सरकारले नागरिकहरूलाई देश बाहिर बसाइसराइ गर्न र विदेशमा भएकालाई देश फर्कन अनुमति दियो र राजनीतिक कारणले कसैको नागरिकता खोसेन ।

आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरू

सरकार र माओवादीले १० वर्षे जनयुद्ध पश्चात् स्वैच्छिक रूपमा आफ्नो घर फर्कन चाहने विस्थापितहरूलाई सुरक्षा र सम्मानका साथ घर फर्कन सहयोग गर्ने सहमति गरेता पनि व्यवहारमा सो सहमति लागु भएन । यूएनएचसीआर, ओएचसीएचआर र संयुक्त राष्ट्रसंघ विकास कार्यक्रम जस्ता विभिन्न संयुक्त राष्ट्र संघीय संस्थाहरूले अन्तर्राष्ट्रिय नीति सङ्गतका आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरूसम्बन्धी नीति तयार गर्न सरकारसँगको कार्य जारी राखे । नागरिक समाज र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले देशमा ५०,००० देखि ७०,००० जना आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरू रहेको अनुमान गरे । शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको कार्यदलले ५२,१६३ जना आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरूको नाम दर्ता गरेको छ । सरकारले नर्वेजियन रेफ्यूजी काउन्सिल, आईसीआरसी, क्यारिटास, ईन्टरनेशनल रिलीफ एण्ड डिभेलपमेण्ट र एक्शन एड नेपाल जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूलाई आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरूको सहयोगका लागि कार्यक्रमहरू थालनी गर्न अनुमति दियो । संयुक्त राष्ट्रसंघीय संस्थाहरू र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूका अनुसार विस्थापितलाई घर फर्काउनमा मुख्य बाधाहरूको रूपमा माओवादीबाट बदलाको डर, स्थानीय माओवादी कमाण्डरले विस्थापितलाई घर फर्कन दिनबाट इन्कार र विस्थापित र उनीहरूको घर जग्गा कब्जा गरेर बसेकाहरू बीचको दुन्दू नै रहे । तराइको अशान्तिले गर्दा विस्थापितहरूको संख्या अझ बढ्यो । क्यारिटासका अनुसार दुन्दूपश्चातका विस्थापितहरूको बसाइसराइलाई सहयोग गर्न वा सोको अनुगमन गर्न सरकारले खासै प्रयास गरेन । नेपाल आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरूको कार्यदलका अनुसार प्राय विस्थापितहरू घर फर्कन नचाहनुको कारण कमजोर सुरक्षा मात्र नभई मुख्यगरी घरजग्गा र रोजगारीका अवसरहरूजस्ता आर्थिक समस्याहरू हुन् ।

यूएन अफिस फोर द कोअर्डिनेशन अफ ह्युमन अफेयर्सका अनुसार मार्च १८ मा माओवादी निकट महतो आबद्ध समूहको एक ठूलो समूहले सहनी समुदाय माथि आक्रमण गरी समुदायका करिब ६५ परिवारहरूलाई विस्थापित गराए । माओवादीको एक ठूलो समूहले सहनी समुदायमा गई परिवारहरूमाथि हमला गरे र उनीहरूको घर तोडफोड गरी उनीहरूको सम्पत्ति लुटे । आफूमाथि हमला हुने हो कि भन्ने डरले सहनी समुदायका लोगने मानिसहरू आफ्नो घरबाट भागे ।

शरणार्थीहरूको सुरक्षा

सरकारले सन् १९५१ को शरणार्थीको स्थितिसम्बन्धी महासन्धी तथा सोको सन् १९६७ को प्रोटोकलमा हस्ताक्षर गरेको छैन र कानूनले राजनीतिक शरण वा शरणार्थी स्थिति दिने कुराको व्यवस्था गरेको छैन । सरकारले बनाएका तदर्थ प्रशासनिक नीतिले भूटानी र तिब्बती शरणार्थीलाई केही सुरक्षा प्रदान गरेको छ ।

सन् १९९१ देखि सरकारले भूटानी नागरिक भएको दाबी गर्ने करिब १,०८,००० व्यक्तिहरूलाई शरण दिएको छ । सबैजसो शरणार्थीहरू देशको दक्षिणपूर्वी भागमा अवस्थित शिविरमा रहेका छन् ।

यूएनएचसीआरले शिविर सञ्चालन तथा शरणार्थीहरूको अवस्थाको निगरानी गर्यो र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले शिक्षा र स्वास्थ्य लगायतका आधारभूत आवश्यकताहरूको व्यवस्था गरे । सरकारले मानवियताको आधारमा शरणार्थीको उपस्थितिलाई मान्यता दियो । लुथेरन वर्ल्ड फेडेरेशनले शिविरको भौतिक संरचनाको निर्माण गर्यो । विश्व खाद्य कार्यक्रमले खाद्य सहयोग गर्यो । दी असोसिएशन अफ मेडिकल डक्टर्स अफ एसियाले स्वास्थ्य उपचार प्रदान गर्यो । क्यारिटास्ले शैक्षिक सहयोग र संयोजनको काम गर्यो । सरकारले आधिकारीक रूपमा घुमफिरको स्वतन्त्रतामा बन्देज लगाएता पनि सो बन्देजलाई राम्ररी कार्यान्वयन गरेन ।

शिविरहरूमा सरकारको जारी सुरक्षा उपस्थितिका कारण त्यहाँको सुरक्षा स्थितिमा सुधार आयो । तेस्रो राष्ट्रमा पुनःस्थापनाको विकल्पसम्बन्धी भूटानी शरणार्थीहरूको शिविरमा यस अघि सक्रिय रहेका सानो संख्याका तर उग्रताका साथ पुनःस्थापनाको विरुद्धमा लागेका समूहहरूका लागि समर्थन घट्यो । सन् २००७ मा सरकारले भूटानी शरणार्थीहरूको तेस्रो राष्ट्रमा पुनःस्थापनाको लागि अनुमति प्रदान गर्यो र पुनःस्थापना कार्यक्रमको पहिलो उल्लेखनीय बसाइसराइ सन् २००८ मा देखियो । वर्षको अन्त्यसम्ममा करिब २५,००० शरणार्थीहरू सातवटा राष्ट्रहरूमा पुनःस्थापित भैसकेका थिए ।

सन् १९५९ देखि १९८९ को अवधिमा सरकारले भण्डै २०,००० तिब्बतीहरूलाई शरणार्थीको रूपमा स्वीकार गर्यो । सन् १९९० देखि सरकारले तिब्बतीहरूलाई शरणार्थीको रूपमा पहिचान गरेको छैन । फलस्वरूप सन् १९८९ पछि देश भित्र आएका तिब्बतीहरू भारत छिरेका छन् तर भारत छिरेपछि करिजना त्यही बसे वा फर्के भनेर यकिन हुन सकेको छैन ।

सन् १९९० देखि २००८ को अवधिमा यो देश भएर भारतमा शरण लिन जानेको संख्या प्रत्येक वर्ष २,००० देखि ३,००० जना रह्यो । सन् २००८ मा तिब्बत स्वायत्त क्षेत्र र चीनका अन्य तिब्बती

क्षेत्रहरूमा उठेको विरोध प्रदर्शन र त्यस लगतै भएको दडगाका कारण चीनले आफ्नो सीमानामा सुरक्षा थप कडा गन्यो । सन् २००८ मार्च पछि यो देश भएर अर्को मुलुक छिन्ने तिब्बतीहरूको संख्यामा वार्षिक ७०० जनाभन्दा कम हुने गरी उल्लेखनीय मात्रामा घट्यो । एक अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकले चिनियाँ र नेपाली सीमा अधिकारीहरूको एक संयुक्त गस्ती टोलीको नेपाल सीमाबाट ३० माईल भित्र गरेको पर्यवेक्षण पश्चात् तयार पारेको रिपोर्ट लगायत अन्य रिपोर्टहरूका अनुसार चिनियाँ सीमा बलद्वारा नेपाली सीमा भित्र आएर सताउने क्रम जारी रह्यो । सशस्त्र सुरक्षा बलले सीमा क्षेत्रमा भेटाइएका तिब्बती शरणार्थीहरूलाई मद्दत तथा सुरक्षा प्रदान गरेका धेरै घटनाहरू आए ।

शरणार्थीहरूलाई फिर्ता पठाइएका पुष्टि भएका रिपोर्ट नआएता पनि सीमामा भेटाइएका तिब्बतीहरूको फिर्ताका लागि नेपाली सुरक्षा फौजले मौन सम्मति दिएको अपुष्टित आरोपहरू आए ।

देशमा रहेका धेरै तिब्बतीहरूसँग आवासको लागि कानूनी हैसियत थिएन । सन् १९९० पछि आउनेहरूसँग न त हैसियत नै थियो न त कागजात थियो । शरणार्थीका रूपमा दर्ता भएकाहरूसँग देश भित्र रहन पाउने बाहेक अर्को कानूनी अधिकार थिएन । उच्च शिक्षा, व्यावसायमा स्वामित्व, लाइसेन्स र जन्म, विवाह र मृत्युका लागि कागजात बनाउने लगायतका कानूनी कार्यहरूका लागि घुस खुवाउने बाध्यता रह्यो । फेब्रुवरीमा दलाई लामाको तिब्बतबाट निष्काशन भएको ५० औं वार्षिकोत्सवको पूर्वांचलमा करिब २० जना तिब्बतीहरूले काठमाडौं प्रहरीले उनीहरूबाट जबर्जस्ती पैसा असुली गरेको तथा उनीहरूलाई पकाउ र देशनिकालाको धम्की दिएको रिपोर्ट गरे ।

प्रहरी र अन्य स्थानीय अधिकृतहरूद्वारा दैनिक कार्यमा व्यस्त तिब्बतीहरू माथि सताउने काम भएको धेरै रिपोर्टहरू आए । प्रहरीले बेलाबेलामा विना उद्देश्य लामाहरू लगायत तिब्बतीहरूको परिचयसम्बन्धी कागजातहरू जाँच गरे । सुनिए अनुसार यस्ता जाँचका क्रममा प्रहरीले उनीहरूलाई देशनिकालाको धम्की दिने तथा घुस मारने कार्य गरे ।

सोमालिया, बर्मा र पाकिस्तान लगायत अन्य देशका करिब ३०० जना व्यक्तिहरू काठमाडौंमा शरणार्थीका रूपमा आए । सरकारले यी समूहलाई शरणार्थीका रूपमा पहिचान नगर्ने क्रम जारी राख्यो र वैरगमन अनुमतिको लागि निषेधकारी जरिवाना लगाउने गरेको छ । तर सरकारले मानवताका विश्वसनीय आधार भएका केही अवस्थाहरूमा जरिवानामा छुट प्रदान गन्यो । सरकारले यूएनएचसीआरलाई यी शरणार्थीहरूको सेवाका लागि काम गर्न समेत अनुमति प्रदान गन्यो ।

राज्यविहीन व्यक्तिहरू

सन् १९९५ मा सरकारद्वारा गठीत धनपति आयोगले देशमा लगभग ३४ लाख व्यक्तिहरू वस्तुतः राज्यविहीन भएको अनुमान गन्यो । सरकारले तिनीहरू नेपाली भएको स्वीकार गरेता पनि तिनीहरूले नागरिकताको प्रमाण पत्र पाएका थिएनन् (जुन नागरिकहरूलाई १६ वर्षको उमेरमा प्रदान गरिन्छ) र नागरिकताको प्रमाण पत्र बिना उनीहरू एक नागरिकले पाउने विभिन्न अधिकारबाट बच्चित भए । सन् २००६ को नागरिकता ऐनले २६ लाख भन्दा बढी मानिसहरूलाई नागरिकता पाउने अनुमति दिएता

पनि गैरसरकारी संस्थाहरूका अनुसार करिब आठ लाख व्यक्तिहरू देशभित्र वस्तुतः राज्यविहीन व्यक्तिका रूपमा रहे । वर्षभरिमा यस विषयमा अरु बढी प्रगति भएन ।

भाग ३ राजनीतिक अधिकार प्रतिको सम्मान : नागरिकको आफ्नो सरकार बदल्ने अधिकार
कानूनले नागरिकलाई शान्तिपूर्ण तरिकाले आफ्नो सरकार बदल्ने अधिकार दिएको छ ।

चुनाव र राजनीतिक सहभागिता

सन् २००८ मा नागरिकहरूले दुबै विधायिका र संविधान निर्माणका लागि संविधानसभाका सदस्यहरूको निर्वाचन गरे । स्वदेशी र अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरू चुनाव विश्वसनीय भएको भनी स्वीकार गरे । यद्यपि राजनीतिक हिंसा, धम्की र मतदानमा अनियमितताका रिपोर्ट आएका थिए । सन् २००६ मा सम्पन्न सबभन्दा पछिल्ला स्थानीय चुनाव स्वतन्त्र र निष्पक्ष मानिएको थिएन ।

संविधानसभामा ६०१ जना सदस्यहरू छन् जसमध्ये २४० जना सीधा मतदानबाट, ३३५ जना समानुपातिक प्रतिनिधित्व, दलित कोटा, उत्पीडित जाति/आदिवासी जनजाति समुदायहरू, मधेसी, महिला र अन्य कम प्रतिनिधित्व भएका समूहहरूबाट र २६ जना मन्त्री परिषद्वारा मनोनयन भएर आएका हुन्छन् । उत्पीडित वा अल्पमत जातिय समूहबाट आएका सदस्यहरूले संविधानसभाको ३५ प्रतिशत स्थान ओगटे भने ३३ प्रतिशत महिला थिए । राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपति ऐतिहासिक रूपमा पिछडिएका मधेसी समुदायका सदस्य हुन् ।

महिला, आदिवासी र अल्पसंख्यकहरूलाई मतदान गर्न वा सरकार वा राजनीतिक दलमा भाग लिन बन्देज लगाउने कुनै कानून छैन तर पनि राजनीतिक प्रक्रियामा महिला तथा केही जातिय समुदायको भूमिका परम्पराले गर्दा सीमित हुन पुग्यो । परम्परागत रूपले केही जातले अरुले भन्दा बढी राजनीतिक शक्ति उपभोग गरे । चौवालिस सदस्यीय मन्त्री परिषद्मा सातजना अल्पसंख्यक जातिय समुदायका, पाँचजना महिला र चारजना दलित सदस्यहरू थिए । धेरैजसो ठूला राजनीतिक दलहरूसँग भातृ संगठन, ट्रेड यूनियन र सामाजिक संस्थाहरू आबद्ध थिए ।

भाग ४ सरकारी भ्रष्टाचार र पारदर्शिता

कानूनले पदीय भ्रष्टाचारलाई सजायको व्यवस्था गरेको छ, तर सरकारले त्यो कानूनलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरेन । पदीय भ्रष्टाचारको अनुसन्धान गर्ने अधिकार प्राप्त अल्पयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले दर्ता गरेका भ्रष्टाचारसम्बन्धी मुद्दा मध्ये ७५ प्रतिशत मुद्दामा सफलता पाएको बतायो, तर राजनीतिक व्यक्ति संलग्न मुद्दा भने दर्ता नगराएको वा अदालतमा हारेको पाइयो । धेरैजसो नागरिक समाजका संघसंस्थाहरूले आयोग प्रभावकारी नरहेको विश्वास गरे ।

आयोगले वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयलाई तातोपानी/चिनियाँ सीमाक्षेत्रमा तस्कर व्यापारीलाई सहयोग गरेको आरोप लागेका तातोपानी भन्सार कार्यालयका कर्मचारीहरू माथि कार्यवाही गर्न आग्रह गरेको थियो तर मन्त्रालयले कुनै कार्यवाही गरेन ।

आयोगले केही सरकारी कर्मचारीहरूले विकाससम्बन्धी नक्कली प्रस्तावहरू लेखेको थाहा पाएपछि उसले प्रमुख सभापति, प्रधानमन्त्री र मन्त्रिपरिषदको सचिवालयलाई अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूबाट रकम स्वीकार गर्दा स्थापित कानूनी प्रक्रियाहरू पालना गर्न अनुरोध गर्यो । आयोगका निर्देशनहरू कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा प्रमुख सभापति, प्रधानमन्त्री र मन्त्रिपरिषदको सचिवालयबाट आयोगलाई कुनै जानकारी पठाइएन ।

सन् २००७ मा अन्तरिम संसदले सूचनाको अधिकार सम्बन्धी कानून पारित गर्यो जसले सार्वजनिक संस्थाहरूलाई नागरिकलाई सकेसम्म छिटो जानकारी उपलब्ध गराउन र १५ दिनभित्र प्रतिउत्तर दिन सक्ने अधिकार दिएको छ । व्यवहारमा सरकारले सामान्यतया सो आश्यकता पूरा गर्यो । सम्बन्धित निकायले व्यक्तिलाई सूचनाको पहुँचबाट इन्कार गरेको खण्डमा अधिकारीहरूले त्यसको वैध कारण बताउनुपर्दछ । कानूनले पाँचवटा अवस्थामा सूचनाको निष्कासनको अनिवार्यतालाई छुट दिएको छ : अनुसन्धान र फौजदारी मुद्दा दायर गर्नलाई सहज पार्न, राष्ट्रको आर्थिक र व्यापारिक चासोलाई संरक्षण गर्न, बैंकिङ र व्यापारिक गोपनीयताको संरक्षण गर्न, सामुदायिक मेलमिलापलाई भड्ग हुन नदिन, वा व्यक्तिगत जीवन वा सुरक्षालाई भड्ग हुन नदिन ।

नेपाल प्रहरी भित्र भ्रष्टाचार र दण्डहीनता समस्याका रूपमै रहे । अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूका अनुसार वरिष्ठ तहका अधिकृतहरूको ठूलो कमी थियो । जिल्ला स्तरमा यस्तो कमीले गर्दा तालिम नपाएका प्रहरी जवानहरूले आफ्नो अधिकार क्षेत्र बाहिर रहेर तथा प्रहरी अधिकृतहरूको सुपरीक्षण बिना नीति र निर्णयहरू तयार पारे जसको कारण घुसखोरी, भ्रष्टाचार, गलत व्याख्या र अख्तियार दुरुपयोगले ठाउँ प्राप्त गर्यो ।

भाग ५ मानव अधिकारको हननको आरोपका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय र गैरसरकारी अनुसन्धान सम्बन्धी सरकारी धारणा

स्वदेशी र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार समूहहरू सामान्य रूपमा बिना सरकारी रोकताक काम गरे र मानव अधिकार सम्बन्धी अनुसन्धान गर्न र निश्कर्ष प्रकाशन गर्न सक्षम भए । सरकारी अधिकारीहरूले केही अवस्थामा उनीहरूको कार्यमा सहयोग गरे र उनीहरूको विचार पनि सुने ।

एडमोकेसी फोरम, नेपाल मानव अधिकार संगठन, इन्सेक, इन्ह्यूरेड, मानव अधिकार तथा शान्ति समाज र हिम राइट्स लगायतका १३ वटा स्वतन्त्र स्वदेशी मानव अधिकार सम्बन्धी गैरसरकारी संस्थाहरू कार्यरत थिए । नेपाल कानून समाजले पनि मानव अधिकार हनन बारे अनुगमन गर्यो भने अन्य थुप्रै गैरसरकारी संस्थाहरू यातना, बाल श्रम, महिला अधिकार र अल्पसङ्ख्यक जातिय समुदाय जस्ता निश्चित क्षेत्रहरूमा केन्द्रीत रहे ।

संयुक्त राष्ट्रसंघको मानविय मामिला सम्बन्धी संयोजकको कार्यालयका अनुसार अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको काममा माओवादीले हस्तक्षेप गरेका विश्वसनीय दावीहरू बेलाबखत सुनिन आए ।

एमेस्टी इन्टरनेशनल र ह्युमन राइट्स वाच् लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था र अन्य मानव अधिकार अनुगमन सम्बन्धी संस्थाहरूका सदस्यहरूलाई सरकारले स्वागत गर्न्यो र नियमित रूपमा भिसा दियो । अधिकारीहरूले सामान्यतया अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूलाई व्यारेक र थुनुवा केन्द्रहरूमा जान दिए । अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूलाई सैनिक अदालत र सैनिक अनुसन्धानमा पहुँच दिईएन ।

सन् २००६ को वृहत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख गरिए अनुसार ओएचसीएचआरले सरकारसँग मानव अधिकार प्रबर्धन र सुरक्षा बारे नीति तथा कार्यक्रम तय गर्न र कार्यान्वयन गर्न सहयोग गर्न्यो ।

यस वर्ष ओएचसीएचआरले ४३ वटा प्रेस वक्तव्य जारी गर्न्यो । सञ्चार माध्यमहरूले सबै रिपोर्टहरू स्वतन्त्र रूपमा समेटे ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका आयुक्तहरूले सन् २००७ मा विगत र वर्तमान मानव अधिकार हननका आरोपहरूको अनुसन्धानको कार्य थालनी गरे । स्रोतको सीमितता र यथेष्ट जनशक्तिको कमीका कारण आयोगले अनुसन्धान गर्ने मुद्दाको संख्या सीमित भयो । आयोगले अनुसन्धान गरी सुझाव पेश गरेपछि सरकारले तीन महिना भित्रमा जवाफ दिनुपर्ने हुन्छ । आयोगले यस वर्ष ६७७ वटा मानव अधिकार उल्लङ्घनका उजुरीहरू प्राप्त गर्न्यो । आयोगले गैरकानूनी थुना र सफाई पाएका व्यक्तिहरूको पुनः पक्राउबारे अनुसन्धान गर्न्यो । आयोगले देशभरिका सरकारी थुनुवाहरूलाई खुला रूपमा भेटन पाएको बतायो ।

भाग ६ भेदभाव, सामाजिक दुर्व्यवहार र मानव बेचविखन

सरकारले वर्ण, लिङ्ग, जात वा विचारका आधारमा कुनै पनि नागरिकलाई भेदभाव गर्ने छैन भनेर कानूनमा स्पष्ट उल्लिखित छ । तर पनि देशभरि धार्मिक, पेशागत तथा दैनिक जीवनका विभिन्न क्षेत्रहरूमा अलचिलो जातिय प्रणाली सञ्चालन रहि रह्यो । विशेष गरी ग्रामिण क्षेत्रहरूमा तल्लो जातका मानिस, महिला र अपाङ्गहरू प्रतिको सामाजिक भेदमाव विद्यमान रह्यो ।

महिला

मुलुकी ऐन अन्तर्गत जबरजस्ती करणीको सजाय दिने व्यवस्था पीडित महिलाको उमेरमा भर पर्दछ, जस अनुसार यदि पीडित १० वर्ष भन्दा कम उमेरको भएमा अपराधीलाई बढीमा १० देखि १५ वर्षको कैद सजाय हुन्छ र यदि पीडित २० वर्ष उमेर भन्दा माथिको भएमा अपराधीलाई कम्तीमा पाँच देखि आठ वर्षको कैद सजाय हुन्छ । पीडितलाई क्षतिपूर्ति उसमाथि भएको मानसिक र शारीरिक यातनाको गम्भीरतामा भर पर्दछ । सन् २००६ को लैङ्गिक समानता ऐन अन्तर्गत जबरजस्ती करणीको परिभाषामा वैवाहिक बलात्कार पनि पर्दछ र लोगनेलाई तीन देखि छ महिनासम्म कैद सजाय हुनसक्तछ ।

जबरजस्ती करणीका धेरै घटनाहरू रिपोर्ट भएनन् । उदाहरणको लागि महिला प्रहरी सेलका अनुसार सन् २००८ मा चार महिनाको अवधिमा ३९१ वटा जबरजस्ती करणीका मुद्दाहरू र ७५ वटा जबरजस्ती करणीको प्रयासका मुद्दाहरू अदालतमा दर्ता भए । सन् २००३ को एक सर्वेक्षण अनुसार प्रहरी समक्ष उजुरी गर्ने जबरजस्ती करणीका पीडितहरू मध्ये ३९ प्रतिशत पीडितहरू १९ वर्षभन्दा कम उमेरका थिए । सम्बन्धित निकायमा उजुरी हाल्ने पीडितहरूमध्ये २५ प्रतिशतले सरकारले अपराधीलाई पकाउ गरी दोषी ठह्र्याएको बताए । जबरजस्ती करणीका मुद्दाहरूमा प्रहरी र अदालतहरूले छिटो कार्य गरे ।

महिला विरुद्ध घरायसी हिंसा ठूलो समस्याकै रपमा रह्यो र यसले सीमित सार्वजनिक ध्यान प्राप्त गयो । प्रहरी, राजनीतिज्ञ, नागरिक र सरकारी अधिकारीहरूले महिला विरुद्धको हिंसालाई समस्या मान्न आम रूपमै अनिच्छा व्यक्त गरेको देखियो । गैरसरकारी संस्थाहरूले प्रहरी, राजनीतिज्ञ र जनसाधारणका लागि चलाइएका शैक्षिक कार्यक्रमहरूले समस्या प्रति जागरुक बनाउन भूमिका खेल्यो । देशको ७५ मध्ये ४१ वटा जिल्लामा महिला प्रहरी सेल थियो । महिला सेलका प्रहरीहरूले घरायसी हिंसा र बेचविखनबाट पीडितहरूसँग कसरी व्यवहार गर्ने भन्ने बारे विशेष तालिम प्राप्त गरे । प्रहरीले घरायसी हिंसालाई अपराधको रूपमा व्यवहार गर्न विशेष निर्देशनहरू जारी गयो तर प्रहरी भित्र भेदभावपूर्ण धारणाले जरो गाडेकोले ती निर्देशनहरू लागु गर्न गाह्नो भएको पाए । प्रहरीले पकाउ गरेकै खण्डमा पनि न त पीडित न त सरकारले नै कानूनी कार्यवाहीलाई अगाडि बढायो ।

घरायसी हिंसा (अपराध तथा सजाय) सम्बन्धी ऐन २०६५ ले घरायसी हिंसा गर्ने व्यक्तिलाई रु. ३,००० देखि २५,००० (४० देखि ३३० डलर) सम्मको जरिवाना, ६ महिना कैद सजाय, वा दुबै हुनसक्ने व्यवस्था गरेको छ । पटकीहरूलाई दोब्बर सजाय दिइन्छ । सार्वजनिक पदमा रहेका व्यक्तिहरूले सार्वजनिक पद धारण नगरेका व्यक्तिहरूले भन्दा १० प्रतिशत बढी सजाय प्राप्त गर्न्छन् । ऐनको दफा ६ बमोजिम अदालतको आदेश पालन नगर्ने व्यक्तिलाई रु. २,००० देखि १५,००० (२५ देखि २०० डलर) जरिवाना, चार महिना कैद सजाय, वा दुबै हुन सक्छ ।

सेप्टेम्बरमा प्रहरीले धरानको सुनसरी प्रहरी कार्यालय बाहिर मानिसहरूको एक ठूलो भाँड अगाडि जबरजस्ती करणीबाट पीडित एक १४ वर्षिया बालिकालाई सोधपुछ गयो । जबरजस्ती करणी गरेको आरोप लागेका मध्ये एकजना सुरेश कुमा साह नामका प्रहरी थिए जसले पीडितको परिवारलाई उनी विरुद्धको मुद्दा फिर्ता लिन रु. ३०,००० (४०० डलर) दिने प्रस्ताव राखेका थिए । जिल्ला प्रहरीका अनुसार सो प्रहरीको पकाउ भएको र हिरासतमा राखिएको छ ।

सन् २००८ को लक्ष्मी बोहराको मुद्दामा कुनै प्रगति भएन । बोहरालाई उनको श्रीमान् र सासुले उनी महिला अधिकार सम्बन्धी गतिविधिहरूमा लागेको कुरालाई नरुचाई जबरजस्ती विष पिउन लगाएका थिए ।

कानूनले बहुविवाहलाई निषेध गरेता पनि बहुविवाहका घटनाहरू घटी नै रहे । बहुविवाह गर्ने व्यक्तिहरूलाई दुई महिना कैद सजाय र जरिवानाको व्यवस्था छ तर दोस्रो विवाह भने रद्द हुँदैन । सन्

२००८ जुन देखि २००९ जुनको अवधिमा १७० वटा बहुविवाहका मुद्दाहरू आधिकारीक रूपमा दर्ता भए । बहुविवाहका कारण हुने हिंसा समस्याकै रूपमा रत्यो । ऋषि पण्डितले निर्मला थापालाई बहुविवाहकै कारण भएको घरायसी भगडाका कारण निर्मला थापाको हत्या गच्यो । नेपाल प्रहरीका अनुसार दोस्रो आर्धिक वर्षमा बहुविवाहका मुद्दाहरू २७ प्रतिशतले बढ्दि भयो ।

दाइजो प्रथाको चलन भारत सीमासँग जोडिएका जिल्लाहरूमा बढी थियो र दाइजोसम्बन्धी विवादका कारण दुलहीको हत्या गरिएका केही घटनाहरू भए । प्रायः जसो बढी दाइजो खोज्ने श्रीमान् वा सासुससुराले श्रीमती माथि शारीरिक दुर्व्यवहार गर्ने वा श्रीमान्‌ले अर्को विवाह गर्न पाओस् भनी श्रीमतीलाई जबरजस्ती घर छाडन लगाउने गरे ।

अप्रिलमा दैजी चम्पपुरका विष्णु भट्ट आफ्नी बुहारी लक्ष्मी देवी भट्टलाई मागे बमोजिमको दाइजो ल्याउन नसकेको कारण बेसरी कुटपीट गरेको अपराधमा पकाउ भए ।

हस्रन इदरिसले ल्याएको दाइजोमा असन्तुष्ट भई सन् २००७ मा ओशिम इदरिस र उनको आमा रक्सानाले हस्रनको शरीरमा आगो जलाएका थिए जुन अपराधका लागि जनवरीमा ओशिम इदरिसले सात वर्षको कैद सजाय र उनको आमा रक्सानाले पाँच वर्षको कैद सजाय प्राप्त गरे । अदालतले घटनाका मतियार अनुमान गरिएका उनका सालाजेठानहरूलाई कार्यवाही नगर्ने विचार गच्यो जसले गर्दा हस्रन र उनका बालबच्चाको सुरक्षा स्थिति खतरामा रहेको छ ।

बोक्सीसम्बन्धी परम्परागत विश्वासले गाउँका बृद्ध महिला र विधवाहरू माथि नकारात्मक असर पाच्यो । बोक्सी भगाउने कार्य अनुरूप भाक्रीहरू तथा स्थानीय अधिकारीहरूले बोक्सी ठानिएकाहरूलाई सार्वजनिक रूपमा पिट्ने र शारीरिक दुर्व्यवहार गर्ने गरे । वर्षभरि नै सञ्चार माध्यम र गैरसरकारी संस्थाहरूले अन्धविश्वास सम्बन्धित थुप्रै घटनाहरू प्रकाशमा ल्याए । उदाहरणको लागि एकजना भाक्रीले ललितपुर जिल्लाकी काली कुमारी बिक बोक्सी हो भने पछि स्थानीय विद्यालयको प्रमुख विमला लामाले बिकलाई यातना दियो । लामामाथि कुनै अपराधको लागि मुद्दा हालिएन । देशका अन्य भागहरूमा पनि यस्तै किसिमका घटनाहरू घटे । सरकारसँग त्यस्ता अपराध रोक्ने वा पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने कुनै संयन्त्र थिएन ।

जुलाईमा तेनागर गाउँका वासीहरूले पतम्बरी देवी दासलाई बोक्सी भएको आरोपमा जबरजस्ती दिसा खान लगाए । परम्परागत विश्वास अनुसार बोक्सीले दिसा खाए पछि उसको शक्ति नाश हुन्छ ।

करिब ७,५०० महिलाहरूलाई अन्य राष्ट्रहरूमा जबरजस्ती व्यापारिक यौन शोषणमा लगाईयो र देशभित्र विशेषगरी यस्तो शोषणमा बढ्दि भयो । जबरजस्ती वेश्यावृत्ति गर्न लगाउनु गैरकानूनी हो तर स्वेच्छाको वेश्यावृत्तिलाई निषेध गर्ने कुनै कानून छैन ।

जोडीहरू र व्यक्तिहरूले सामान्यतया आफ्ना बालबच्चाको संख्या, बालबच्चा बीचको अन्तराल र समयबाटे स्वतन्त्र र जिम्मेवारीका साथ निर्णय गर्न सक्छन् र ती निर्णयहरूका आधारमा उनीहरू माथि भेदभाव, करकाप र हिंसा भएन ।

दुवै पुरुष र महिलालाई परिवार नियोजनका साधन उपलब्ध थियो र ४४ प्रतिशत विवाहित महिलाहरूले आधुनिक परिवार नियोजनका तरिकाहरू प्रयोग गरे । चार मध्ये एक विवाहित महिला (२५ प्रतिशत) लाई परिवार नियोजनको आवश्यकता पूरा भएको थिएन ।

चौवालिस प्रतिशत आमाहरूले चिकित्सक, नर्स वा सुँडिनीबाट सुत्केरी पूर्वको स्याहार प्राप्त गरे । प्रायः नवजात शिशुहरूको जन्म (८१ प्रतिशत) घरमै भए र ६७ प्रतिशत आमाहरूले कुनै किसिमको सुत्केरी पश्चात्को स्याहार प्राप्त गरेनन् ।

एचआईभी लगायत यौन रोगहरू सामान्यतया पुरुष र महिला दुवैमा समान रूपमा पत्ता लाग्यो र उपचार भयो । नेपाल जनसाङ्ख्यिकीय स्वास्थ्य सर्वेक्षणका अनुसार ७५ प्रतिशत महिला र ९० प्रतिशत भन्दा बढी पुरुषले एचआईभीको बारे सुनेका र यसबाट आफूलाई सुरक्षित राख्ने उपायहरू बुझेका थिए ।

समान कामको लागि समान तलब लगायतका विषयहरूमा कानूनले महिलालाई संरक्षण प्रदान गरेको छ तर सरकारले विभिन्न राज्यद्वारा सञ्चालित उच्चोगहरूमा समेत गरी ती प्रावधानहरू कार्यान्वयन गरेन । यौन दुर्व्यवहार विरुद्ध कानूनी प्रावधान रहेको छ जसमा एक वर्षसम्मको कैद सजाय र रु. १०,००० (१३० डलर) सम्मको जरिवानाको व्यवस्था गरिएको छ । सरकारले यसलाई कडाईका साथ कार्यान्वयन गरेन ।

सन् २००८ मा सर्वोच्च अदालतले महिलालाई समान महत्व भएको कामका लागि समान तलब हुनुपर्ने अधिकार रहेको कुरालाई समर्थन गयो । अदालतले आफ्नो निर्णयमा महिला विरुद्ध सबै किसिमका भेदभावको अन्त्य सम्बन्धी अनुबन्ध (कन्मेन्सन अन् दी एलिमिनेशन अफ् अल फर्मस् अफ् डिस्क्रिमिनेशन अगेन्स्ट वीमेन) लाई उल्लेख गर्दै महिलालाई समान तलब र संवैधानिक संरक्षणको अधिकार रहेको उल्लेख गयो ।

महिलाहरूले खासगरी ग्रामिण भेगमा क्रमबद्ध रूपमा भेदभावको सामना गरे । यो अवस्था त्यस्ता ठाउँमा रह्यो जहाँ धार्मिक र सामाजिक परम्परा, शिक्षाको अभाव, कानूनसम्बन्धी अनभिज्ञता जस्ता कुराहरू महिलाको मतदान गर्न पाउने अधिकार वा सम्पत्ति आफ्नो नाममा राख्न पाउने अधिकार जस्ता आधारभूत अधिकारहरूको अभ्यास गर्न बाधकका रूपमा रहे ।

आमा तर्फबाट नागरिकता प्राप्त गर्न मिल्दैन र विदेशीसँग विवाहित महिला नागरिकले अड्गीकृत नागरिक हुन चाहिने आवश्यकताहरू पूरा गरेको खण्डमा मात्र आफ्ना बालबच्चालाई नागरिकता दाबी गर्न सक्छ । महिलाले जन्म र मृत्यु दर्ता गराउन पाउँदछन् । राहदानी बनाउन महिलाले श्रीमानको वा

बाबुआमाको अनुमति लिन परेन । अविवाहित, विधवा र पारपाचुके गरेका महिला पुख्यौली सम्पत्तिको हकदार भए । आफ्नो नामको सम्पत्ति बेच्न वा अरुको नाममा नामसारी गर्न महिलाले आफ्नो श्रीमान, छोरा वा बाबुआमाको अनुमति लिन परेन ।

सन् २००६ को लैड्जिगिक समानता ऐनको संसोधन भए पश्चात् पनि ऐनमा अझै भेदभावपूर्ण प्रावधानहरू छन् । उदाहरणको लागि सम्पत्ति माथिको हकसम्बन्धी कानूनले जग्गा किरायमा लिने र पारिवारिक सम्पत्तिको बाँडफाँडमा पुरुषलाई बढी अधिकार दिएको छ । वैदेशिक रोजगार सम्बन्धी ऐनले वैदेशिक रोजगार संस्था मार्फत काम खोज्नु भन्दा पहिला महिलाले सरकार र आफ्नो अभिभावकको अनुमति लिनुपर्ने हुन्छ । कानूनले लोग्ने मानिसलाई आफ्नो श्रीमती अशक्त भएमा वा उनीबाट सन्तान नभएमा पहिलो श्रीमतीलाई पारपाचुके नगरी दोस्रो विवाह गर्न पाउने छुट प्रदान गरेको छ ।

सन् २००१ को जनगणना अनुसार, जुन सबैभन्दा पछिल्लो तथ्याङ्क पनि हो, महिला साक्षरता ४३ प्रतिशत रहेको थियो जब कि पुरुष साक्षरता ६५ प्रतिशत थियो । गैरसरकारी संस्थाहरू महिलालाई सक्रिय नागरिक समाज र अर्थतन्त्रमा समाहित गराउने काममा केन्द्रीत रहे । धेरैजसो राजनीतिक दलहरूमा महिला समूह थिए जसले महिला अधिकारको वकालत गरे र महिलाका सवालहरू दलको नेतृत्व समक्ष प्रस्तुत गरे ।

बालबालिका

अन्तरिम संविधान अनुसार नेपाली पिताको तर्फबाट मात्र नागरिकता प्राप्त गर्न सकिन्छ । विदेशीसँग विवाहित नेपाली महिला वा आफ्नो बच्चाको बुबा नेपाली हो भनेर प्रमाणित गर्न नसक्ने महिलाले आफ्नो बच्चाको हकमा नेपाली नागरिकता प्राप्त गर्नाको निम्नि सो बच्चा देशमा १५ वर्ष बसेको भनी अडीकृतको आवश्यकता पूरा गर्नुपर्दछ । देशको सीमा क्षेत्रमा भेटाइएका बाबुआमाको परिहान नलागेका बालबालिकाहरू उनीहरूको बाबुआमाको पत्ता नलगाउन्जेल वंशावलीको आधारमा नागरिक मानिन्छन् । महिला, बाल तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको सन् २००८ मा जारी एक प्रतिवेदन अनुसार ३५ प्रतिशत जन्महरू दर्ता भएका थिए ।

कानूनले बालबालिकाको कल्याण र शिक्षाको बारे व्यवस्था गरेता पनि यसको कार्यान्वयन असमान रह्यो । शिक्षा अनिवार्य थिएन । सरकारी नीतिले ६ देखि १२ वर्ष उमेरका सबै बालबालिकालाई निःशुल्क प्राथमिक शिक्षाको व्यवस्था गन्यो । काम गरिरहेका मध्ये ७० देखि ७५ प्रतिशत केटाहरू विद्यालय गए भने काम गर्ने केटीहरू मध्ये ५० देखि ६० प्रतिशत मात्र विद्यालय गए । मानव अधिकारवादीहरूको प्रतिवेदन अनुसार केटाहरूको तुलनामा आधा मात्र केहीहरू माध्यमिक विद्यालय गए । सरकारको अनुसार विद्यालय जाने उमेरका ९९.९ प्रतिशत बालबालिकाहरू सरकारी विद्यालय गए तर सामान्य शिक्षा प्राप्तीबाट मुख्य गरी बालिकाहरू नै बढी वञ्चित भए । देशभरी १,०५८ वटा कानूनी रूपमा दर्ता भएका मद्रासाहरू सञ्चालित थिए ।

सरकारले बालबालिका र वयस्क सबैलाई निःशुल्क सामान्य स्वास्थ्य सेवाको व्यवस्था गर्यो तर सरकारी किलनिकहरूमा स्वास्थ्य सामग्रीहरूको गुणस्तर तथा संख्यामा कमी थियो, र गम्भीर कमजोरी रही रहे । माओवादी धम्कीका कारणले केही ग्रामिण स्वास्थ्य चौकीहरू बन्द भए ।

बालबालिका विरुद्ध हिंसा गर्नेहरू माथि विरलै मात्र मुद्दा चलाइयो र कम उमेरका बालिकाहरूलाई व्यापारिक यौन शोषण गर्ने समस्या तड़कारो रह्यो ।

बालिकाहरू विरुद्ध भेदभाव सम्बन्धी कुनै कानून छैन र व्यवहारमा बालिकाहरू विरुद्ध उल्लेखनीय मात्रामा भेदभाव भयो । कानूनले केटीलाई १८ वर्षको उमेरभन्दा अगाडि विवाह गर्ने प्रतिबन्ध लगाएता पनि बालदुलहीहरू धेरै देखिए र कटीहरूलाई कहिलेकाही यौवनावस्था पुग्नु अगावै जबरजस्ती विवाह गराइयो । सामाजिक, आर्थिक र धार्मिक मान्यताहरूले बालविवाहको चलनलाई प्रबर्द्धन गर्यो । स्वास्थ्य मन्त्रालयका अनुसार केटीहरूको विवाहको औसत उमेर १६ वर्ष र केटाहरूको औसत उमेर १८ रहेको थियो । विवाहमा उमेरको फरकलाई घरेलु हिंसाको एउटा कारकको रूपमा उल्लेख गरिएको थियो ।

एक दशक लामो माओवादी द्वन्द्वका कारण आन्तरिक विस्थापन समस्याकै रूपमा रह्यो र विस्थापन हुनेको संख्यामा पनि फरक फरक अनुमान भएको पाइयो । आन्तरिक रूपमा विस्थापित बालबालिकाको खाना, आवास र स्वास्थ्य सेवामा अपर्याप्त पहुँच र पढाइमा सीमित पहुँच थियो ।

नेपालका स्थानीय गैरसरकारी बालकर्मीहरूका अनुसार २०६६ जना केटाहरू, ६४ जना केटीहरू र दुईजना अपरिचित बालकहरू हराएको कुरा रिपोर्ट भयो । हराएका धेरै बालबालिकाहरूको बेचविखन भएको अनुमान गरियो । हराएका २७० जना बालबालिका मध्ये प्रहरीको रिकर्डले १७२ जना केटा र ७४ जना केटी पछि फेला परेको कुरा देखायो ।

मानव बेचविखन

कानूनले सबै किसिमको मानव बेचविखनलाई निषेध गरेको छ तर महिला र बालबालिका बेचविखन गम्भीर समस्याकै रूपमा रह्यो ।

राष्ट्र बेचविखनको लागि सोत राष्ट्रको रूपमा रह्यो । युवतीहरू प्रमुख लक्ष्य बने । केटाहरू बेचविखनमा परेको विरलै सुनियो तर केटीहरूमा भने सानोमा नौ वर्षसम्मका बालिकाहरूको पनि बेचविखन भयो र उनीहरूलाई प्रमुख गरी छिमेकी मुलुकहरूमा पुऱ्याइयो । धेरैजसो महिला र बालबालिकाको बेचविखन यौन शोषणको लागि थियो भने पुरुष, महिला र बालबालिकाहरूलाई घरेलु काम, शारीरिक वा अर्धसीपमूलक बधुवा श्रम, सर्कसमा काम र अन्य उद्देश्यका लागि बेचविखन गरियो । रोजगार कम्पनीहरूले पुरुषहरूलाई उनीहरूको इच्छा विपरित दासत्वको लागि इराक लगे । रोजगार कम्पनीहरूले उनीहरूलाई शुरुमा अरु खाडी मुलुकमा श्रमको लागि काम दिलाउने आश्वासन देखाए र पछि, धम्की वा ढाटछलद्वारा इराक पुऱ्याए । पुरुषहरूलाई खाडी मुलुकमा श्रमको लागि बेचविखन गरेको

संख्या यो वर्ष अधिल्ला वर्षमा भन्दा बढी रह्यो । बेचविखनमा फसिने धेरैजसो महिला र बालिकाहरू रोजगार वा विवाहको आशवासनमा भारत पुगे ।

करिब १२,००० जना महिला तथा बालबालिकालाई यौन शोषणको लागि भारतका वेश्यालयहरूमा पुच्याइयो भने आन्तरिक यौन बेचविखनको संख्या यकिन हुन सकेन । बेचविखनमा लागेकाहरूले आफूलाई रोजगार कम्पनीको रूपमा प्रस्तुत गरी यौन शोषण र घरेलु दासत्वको लागि साउदी अरब, मलेसिया, हडकड, संयुक्त अरब एमिरेट्स र अन्य खाडी मुलुकमा पुच्याए ।

महिला यौनकर्मीहरूका लागि काम गर्ने कम्युनिटी एक्शन सेन्टर नामको गैरसरकारी संस्थाका अनुसार अगष्टमा करिब ५,२७५ जना महिलाहरू काठमाडौं उपत्यकामा यौन व्यापारमा लागेका थिए ।

जबरजस्ती श्रम र यौन शोषणको लागि आन्तरिक बेचविखन यो वर्ष पनि भयो र अधिल्लो वर्षको तुलनामा बढेको पाइयो । सेभ द चिल्ड्रन र एक्शन एडले गरेको अध्ययन अनुसार जनयुद्धको जारी प्रभावले गर्दा ग्रामिण महिला तथा बालबालिकाहरू आफ्नो घर छाडेर रोजगार र सुरक्षाको खोजीमा शहरी क्षेत्रहरू तिर लागेका हुँदा आन्तरिक बेचविखन बढ्ने क्रममा रहेको हुनसक्छ । सन् २००७ को राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्रतिवेदन अनुसार १२ देखि ३० वर्ष बीचका करिब ४०,००० महिला कामदारहरू काठमाडौं उपत्यकाका १,२०० वटा डाँस रेष्टुराँ तथा मसाज पार्लरहरूमा काम गर्थे । ती महिलाहरूलाई खाडी मुलुकमा काममा लगाइदिने आशवासन दिइएको थियो ।

मेमा स्थानीय अधिकारीहरूले घोराहीका घरहरूमा छापा मारी ऋण बापत दासत्व (कमलरी प्रथा) मा लगाईएका चार जना केटीहरू (१०-१६ वर्ष उमेरका) लाई मुक्त गरे । राष्ट्रमा जबरजस्ती श्रम र बाल श्रम विरुद्ध कानून छ, तर देशको ग्रामिण र विकट क्षेत्रमा बालिका तथा युवतीहरूलाई घरेलु कामदारका रूपमा राख्ने चलन रही रह्यो ।

बेचविखन गर्नेहरू स्वदेशकै वा भारतका थिए र उनीहरूको प्रायः भारतका वेश्यालयहरूसँग सम्पर्क थियो तर गाउँमा गई केटीहरू खोज्ने व्यक्तिहरू मुख्य गरी नेपाली नागरिक नै थिए । धेरैजसो अवस्थामा बाबुआमा वा नातेदारले नै महिला र युवतीहरूलाई यौन दासत्वमा बेचिदिन्थे । भ्रष्टाचारले बेचविखनलाई सहज बनाएको विश्वास गरिएको थियो र मिलीमतो गर्ने सरकारी अधिकारीहरूलाई कुनै अनुसन्धान वा मुद्दा चलाउने काम भने अति न्यून भए । सरकारले बेचविखनका प्रमुख स्रोत क्षेत्रहरूका रूपमा २६ वटा जिल्लाहरूको पहिचान गर्यो र ती हरेक जिल्लामा बेचविखन विरुद्ध कार्यदलहरू खडा गर्यो । विशेषगरी जनयुद्धका कारण विस्थापित भएका महिला तथा युवाहरू बेचविखनको जोखिममा थिए ।

बेचविखन विरुद्धका ऐन कानूनहरूको कार्यान्वयन हुने काममा सुधार भयो तर समान रूपमा भएन । कानूनले देशभित्र र बाहिर मानव बेच्ने कार्यलाई निषेध गरेको छ, र त्यसो गरेको खण्डमा अपराधीले २० वर्षसम्म कैद सजाय पाउने व्यवस्था गरेको छ । सन् २००७ को मानव बेचविखन र ओसारपसार

नियन्त्रणसम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयन फितलो रह्यो र यसको मुख्य कारण कानूनी प्रावधानहरू बारे राम्रो जानकारी नहुनु र देशमा कानूनी शासन कमजोर हुनुलाई ठहन्याइयो ।

प्रहरीको रिकर्डमा भएका बेचविखनसम्बन्धी मुद्दाहरू र गैरसरकारी संस्थाहरूले दर्ता गराएका मुद्दाहरूको मेल खाएन । मानव बेचविखन विरुद्ध काम गर्ने देशको सबैभन्दा ठूलो गैरसरकारी संस्था माझ्ती नेपालले काठमाडौं जिल्ला अदालतमा बेचविखनसम्बन्धी २९ वटा मुद्दाहरू दर्ता गय्यो ।

महान्यायाधिकारीको कार्यालयका अनुसार सरकारले सन् २००७-२००८ मा देशभरि १४ जनालाई बेचविखनको मुद्दामा दोषी ठहर गय्यो (१९ जनाले सफाई पाए र ५९ वटा मुद्दाहरू विचाराधीन अवस्थामा छन्) । विदेशमा काम गर्ने जाने कामदारले विदेश जानुभन्दा अगाडि राम्रोसँग अभिमुखिकरण पाए नपाएको र जाने देशमा पुगे पछि श्रम करारको सम्मान भए नभएको कुरालाई सरकारले राम्रोसँग अनुगमन गरेन । सरकारले निषेध गर्दागाउँ जालसाजी गरी ईराकमा जबरजस्ती श्रममा पठाउने रोजगार कम्पनीहरू माथि निगरानी वा सजाय केही पनि भएन ।

सरकारसँग बेचविखन विरुद्ध लड्ने एक राष्ट्रिय योजना तथा बेचविखनसम्बन्धी राष्ट्रिय न्यापोर्टर थियो तर राजनीतिक अस्थिरता र सुरक्षाका कारण सरकारको बेचविखन विरुद्धको प्रयासलाई बाधा पुऱ्यायो ।

परिचय खुल्ने प्रमाण पत्र सम्बन्धी र प्रवेश नाकामा हुने पदीय भ्रष्टाचारले देशको सीमा आरपार गर्ने व्यक्तिहरूको अवैध आवगमनलाई सहज बनाउदै गय्यो । महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको राष्ट्रिय कार्यदलले बेचविखनका मुद्दाहरूमा सञ्चोजन गाउँ रह्यो । प्रहरीलाई तालिम दिने कार्यक्रमहरू सही रूपमा थिए र मन्त्रालयले पीडितहरूको पुनःस्थापना र सहयोगका लागि स्थानीय गैरसरकारी संस्थाहरूसँग मिलेर काम गय्यो । एक्यालिस जिल्लाका महिला प्रहरी सेलले गैरसरकारी संस्थाहरूसँग मिलेर बेचविखन र घरेलु हिंसाबाट पीडितहरूलाई सूचना सेवा अर्थात रिफेरल सर्भिस प्रदान गय्यो ।

सरकारले पीडितहरूको पुनःस्थापना, स्वास्थ्य उपचार र कानूनी सेवालाई सहयोग पुऱ्याउन गैरसरकारी संस्थाहरूलाई सीमित रकम उपलब्ध गरायो । महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले धेरै संख्यामा व्यापारिक यौनकर्मीहरू रहेका विभिन्न गरिब जिल्लाहरूमा रोजगार र सीपमूलक तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गय्यो । सरकारले पीडितहरूको अधिकारलाई सुरक्षित राख्दै उनीहरूलाई थुनामा राख्ने, कैद गर्ने वा मुद्दा चलाउने काम गरेन ।

सरकारले गैरसरकारी तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूसँग मिलेर मानव बेचविखन सम्बन्धी स्थानीय, क्षेत्रीय र राष्ट्रिय सार्वजनिक जनचेतना सम्बन्धी अभियानहरूको कार्यान्वयन गय्यो तर सरकारले पर्याप्त प्रहरी तालिम तथा सोतहरू वा शीघ्र न्यायिक निर्णय दिन असमर्थ रह्यो । सरकारी कल्याणकारी निकायहरूले पब्लिक आउटरिच् कार्यक्रमहरू लक्षित ठाउँमा पुऱ्याउन र बेचविखनबाट पीडितहरूलाई सहयोग पुऱ्याउन गैरसरकारी संस्थाहरूसँग मिलेर काम गय्यो । माझ्ती नेपालले बेचविखनलाई बाटोमा छेको हात्ल पुनःस्थापना भएका पूर्व पीडितहरूलाई सुरक्षा अधिकारीहरूसँग सीमा नाकामा राख्यो ।

माइटी नेपालले बेचविखनबाट उद्धार गरिएका युवतीहरूका लागि ट्रान्जिट होमको व्यवस्था गयो । ट्रान्जिट होमहरू भारत पुऱ्याउन सबैभन्दा बढी प्रयोग हुने आठवटा जिल्लाका सीमा नजिक रहेका नगरहरूमा अवस्थित थिए । वर्षभरिमा २,६७३ जना बालबालिका र महिलाहरूलाई बेचविखनको प्रक्रियामा छेको हाली भेटिए पछि ती होमहरूमा राखिए । माइटी नेपालको पुनःस्थापना तथा संरक्षण केन्द्रमा बालबालिका तथा महिलाहरू ६ महिनासम्म बस्न सक्ये र आय आर्जन गर्ने सीपहरू सिक्न पाउँथे । वर्षको अन्त्यमा ३४१ जना महिला तथा बालबालिका माइटी नेपालको काठमाडौँस्थित पुनःस्थापना केन्द्रमा रहेका थिए । अन्य गैरसरकारी संस्थाहरूले पनि ट्रान्जिट होमको व्यवस्था गरे ।

वर्षभरिमा माइटी नेपालको केन्द्रीय कार्यालयले ११८ जना बालबालिका र महिलाहरूलाई भारत र खाडी मुलुकहरूबाट उद्धार गरी स्वदेश फिर्ता ल्यायो । ती मध्ये धेरैजना यैन रोग वा क्षयरोग लागेपछि वेश्यालयबाट निकालिएका थिए । ती मध्ये धेरैजना घरबारिहीन थिए र माइटी नेपाल र एबीसी नेपालका अनुसार ५० प्रतिशत एचआईभी पोजिटीभ थिए । माइटी नेपालले बेचविखनबाट पीडित भएका एचआईभी पोजिटीभ महिलाहरू र उनका बालबच्चाका लागि धर्मशालाको व्यवस्था गयो ।

अमेरिकी विदेश मन्त्रालयको मानव बेचविखन सम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन www.state.gov/g/tip मा प्राप्त गर्ने सकिन्दै ।

अपाङ्ग व्यक्तिहरू

कानूनले शारीरिक र मानसिक रूपमा अशक्त व्यक्ति प्रतिको भेदभावलाई निषेध गर्ने व्यवस्था गरेको छैन र रोजगारी, शिक्षा, स्वास्थ्यको पहुँच र राज्यले दिने अन्य सेवा सुविधामा त्यस्तो भेदभाव गयो । कानूनले भवन, यातायात, रोजगारी, शिक्षा र राज्यका अन्य सेवाहरूमा पहुँच अनिवार्य गरेको छ तर ती व्यवस्था कार्यान्वयन भएनन् । सरकारले अपाङ्ग सम्बन्धी कानूनहरू प्रभावकारी रूपले लागु गरेन । महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय अपाङ्ग व्यक्तिको सुरक्षाको लागि जिम्मेवार थियो । अपाङ्गका लागि काम गर्ने केही गैरसरकारी संस्थाहरूले सरकारबाट सहयोग रकम प्राप्त गरे तर प्रायजसो शारीरिक र मानसिक रूपले अशक्त व्यक्तिहरू मद्दतको लागि परिवार माथि नै निर्भर भए ।

राष्ट्रिय/वर्गीय/जातिय अल्पसङ्ख्यकहरू

हरेक समुदायसँग “आफ्नो भाषा, लिपि र संस्कृतिको संरक्षण एवं सम्बद्धन गर्ने” तथा प्राथमिक तहमा आफ्नो मातृ भाषामा विद्यालय सञ्चालन गर्ने अधिकार हुनेछ भन्ने कुरा कानूनद्वारा निर्धारण गरिएको छ । व्यवहारमा सरकारले सामान्तया यी प्रावधानहरूको पालना गयो ।

देशमा ५० भिन्न भाषाहरू बोल्ने जम्मा ७५ वटा जातिय समूहहरू थिए । दुर्गम क्षेत्रहरूमा विद्यालयमा पढाइने पाठ र रेडियो प्रसारण प्रायः स्थानीय भाषामा हुन्थे । शहरी क्षेत्रहरूमा लगभग पूर्ण रूपमा नेपाली वा अङ्ग्रेजी भाषामा शिक्षा प्रदान गरियो ।

सरकारले दलितहरू माथि हुने सार्वजनिक वहिष्कारलाई सरकारले गैरकानूनी घोषणा गरेता पनि र पिछडिएका जातिहरूको अधिकारको संरक्षणको लागि प्रयत्न गरेता पनि विशेषगरी तराई र पश्चिमका ग्रामिण क्षेत्रहरूमा तल्लो जातका र केही जातिय समूहहरू विशेषगरी मधेसी र जनजातिहरूमाथि भेदभाव विद्यमान रह्यो । मुख्यतः काठमाडौं उपत्यकामा राम्रो शिक्षा र सम्पन्नताले गर्दा जातिय विभेद विस्तारै घट्दै गयो र निम्न सामाजिक आर्थिक समूहहरूको अवसरहरू बढ्दै गयो । बढी शिक्षित र शहरमुखी जातहरूले राजनीति र वरिष्ठ प्रशासकीय र शैक्षिक ओहदाहरूमा आफ्नो प्रभुत्व कायम गरी राखे र प्राकृतिक स्रोतहरू असमानुपातिक तवरले नियन्त्रण गरी राखे ।

जातिय भेदभाव गैरकानूनी छ, तर दलितहरूलाई बेलाबखत मन्दिरमा प्रवेश गर्न र पानीको स्रोत उपभोग गर्न मनाही गरियो । शहरी क्षेत्रहरूमा भेदभाव घटाउने कार्यमा बढी सफलता प्राप्त भयो ।

अन्तरजातिय विवाह (माथिल्लो र तल्लो जातबीच) माथि प्रतिरोध उच्च रह्यो ।

सामाजिक दुर्घटनाका भेदभाव, भूकाव र लैड्गिक पहिचानका आधारमा हिंसाका कार्य

देशको कुनै पनि कानूनले समलैड्गिकतालाई अपराध भनेर घोषित गरेको छैन तर सरकारी अधिकारीहरू विशेषगरी प्रहरीले कहिलेकाही समलिङ्गी व्यक्तिहरूलाई सताउने तथा दुर्घटनाका गर्ने गरे । स्थानीय गैरसरकारी संस्था नील हिरा समाजका अनुसार दुवै सरकार तथा नागरिकहरूबाट व्यापक रूपमा समलिङ्गीहरूलाई सताउने काम भयो ।

सन् २००८ मा नेपाली सेनाको अदालतले नेपाली सेनाले सन् २००७ मा सैनिक एकाडेमीमा प्रशिक्षकको रूपमा काम गरिरहेकी हुद्धा भक्ति शाहलाई समलिङ्गी भएको कारण सेनाबाट निष्काशन गरेको निर्णयलाई समर्थन गयो । सर्वोच्च अदालतको सुनुवाई नोभेम्बर ३० तारिखका लागि राखिएको थियो तर सो भएन ।

सन् २००७ मा सर्वोच्च अदालतले लैड्गिक अल्पसङ्ख्यकहरू प्राकृतिक व्यक्ति हुन् भन्ने निर्णय गरे पछि तेस्रो लिङ्गी व्यक्तिहरूले तेस्रो लिङ्गीको परिचय पत्र प्राप्त गर्न सक्छन् । सन् २००८ मा पहिलो पल्ट तेस्रो लिङ्गी व्यक्तिले नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गयो । अदालतले सरकारलाई यौनिक तथा लैड्गिक अल्पसङ्ख्यकहरू प्रति भेदभावपूर्ण कानून र नीतिहरू हटाउन आदेश दियो । नागरिकताको प्रमाणपत्र जारी गर्ने बाहेक सरकारले सर्वोच्च अदालतको आदेशको पालना गर्ने सम्बन्धमा कुनै प्रगति गरेन ।

अन्य सामाजिक हिंसा वा भेदभाव

सन् २००७ मा सर्वोच्च अदालतले सरकारलाई महिला समलिङ्गी, पुरुष समलिङ्गी, द्विलिङ्गी, तेस्रो लिङ्गी र अन्तरलिङ्गी (एलजीबीटीआई) हरूलाई संरक्षण प्रदान गर्ने कानून बनाउन, तेस्रो लिङ्गीलाई नागरिकता प्रदान गर्न, र लैड्गिक रूपमा भेदभावपूर्ण सम्पूर्ण कानूनहरूको संशोधन गर्न आदेश दियो ।

वर्षको अन्त्यसम्ममा अदालतको आदेश कार्यान्वयन भैसकेको थिएन । मूलधारमा रहेका धेरै राजनीतिक दलहरूले आफ्नो दलको घोषणापत्रमा एलजीबीटीआईको पक्षमा विधान संलग्न गरे ।

सन् २००८ मा सर्वोच्च अदालतले सरकारलाई समिलिङ्गी विवाह बारे अध्ययन गर्नको लागि एउटा समिति खडा गर्न लगायो । समिति गठन भयो र यस वर्ष आफ्नो कार्य शुरु गच्यो । एलजीबीटीआईका मामिलामा कार्य गर्ने गैरसरकारी संस्थाहरूका अनुसार लैझिंगक अल्पसङ्ख्यकहरू विरुद्ध प्रहरी दुर्व्यवहारका घटनाहरू ग्रामिण क्षेत्रहरू विशेषगरी तराइमा बढी घट्यो ।

एचआईभी रोकथामका सेवा प्रदान गर्नेहरू वा एचआईभी/एड्स फैलाउन सक्ने बढी जोखिममा रहेका समूहहरू विरुद्ध आधिकारीक रूपमा भेदभाव भएन तर समाजबाट भने यी समूहहरूमाथि भेदभाव भयो ।

भाग ७ श्रमिकका अधिकार

(क) संगठनको अधिकार

कानूनले गैरनागरिकहरू लगायत श्रमिकहरूलाई यूनियन र सङ्गठनहरू स्थापना गर्ने र तिनीहरूको सदस्यता लिने स्वतन्त्रता प्रदान गरेको छ, तर व्यवहारमा सरकारले ती अधिकारको असमान रूपमा संरक्षण गच्यो । कानूनले विध्वंस, राजद्रोह वा त्यस्तै किसिमका अवस्थाहरूमा मात्र यूनियनहरू माथिको प्रतिबन्धलाई अनुमति प्रदान गरेको छ । सशस्त्र बल र प्रहरीका सदस्यहरूलाई यूनियन गठन गर्ने अनुमति छैन र निजी तथा सार्वजनिक संस्थाका व्यवस्थापन पदमा रहेका सदस्यहरूलाई यूनियन क्रियाकलापमा भाग लिन अनुमति छैन । सार्वजनिक क्षेत्रमा उपसचिव तह भन्दा मुनिका कर्मचारीले यूनियनमा सदस्यता लिन पाउँछन् । ट्रेड यूनियनहरूले श्रमिकहरूलाई सङ्गठीत पार्न, सामूहिक रूपमा सौदाबाजी गर्ने र श्रमिक शिक्षा सम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने प्रशासकीय स्वरूपको विकास गरे । सबैभन्दा ठूला तीनवटा ट्रेड यूनियनहरू राजनीतिक दलहरूसँग आबद्ध थिए ।

केवल १० प्रतिशत श्रम शक्ति औपचारिक क्षेत्रमा संलग्न थिए । बाँकी ९० प्रतिशत अनौपचारिक क्षेत्रमा कार्यरत थिए । औपचारिक श्रम शक्तिको ७५ प्रतिशत यूनियमा संलग्न थिए । कानूनमा नीति नियमहरू लागु गर्ने प्रावधान छ, तर सरकारले ट्रेड यूनियनसम्बन्धी वा बालश्रम विरुद्ध लड्ने र त्यसको नियन्त्रण गर्ने कुनै पनि कानूनको कार्यान्वयन गरेन । कानूनमा ट्रेड यूनियन, संगठन र महासङ्घहरू स्थापना गर्ने प्रक्रियाहरूको व्याख्या गरिएको छ । यसले यूनियन र कर्मचारीहरूलाई सामूहिक रूपमा सौदाबाजी गर्दा लगायत यूनियनका जिम्मेवारी पूरा गर्दा उत्पन्न हुने कानूनी मुद्दाबाट बचाउँदछ र रोजगारदाताहरूलाई ट्रेड यूनियनका सदस्यहरू वा सङ्गठकहरू विरुद्ध भेदभाव गर्न निषेध गर्दछ ।

सरकारले ट्रेड यूनियन महासङ्घ र परिसङ्घ निर्माणमा आवश्यक न्यूनतम सीमाहरूद्वारा यूनियन सङ्घहरूको सहभागितामा केही बन्देजहरू लागु गच्यो । सरकारले यूनियनहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय श्रम

सङ्गठनहरूमा सदस्यता जनाउने सम्बन्धमा कुनै बन्देज लगाएन । कैयौं ट्रेड महासङ्घ र ट्रेड सङ्गठनहरूले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय आवद्धता कायम गरे ।

कानूनले अति आवश्यक सेवाका कामदारहरूलाई बाहेक हड्ताल गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ र कामदारहरूले व्यवहारमा यो अधिकार प्रयोग गरे । सरकारले विधान मार्फत बैड्किङ्ग, होटल तथा रेष्टुराँहरू जस्ता अति आवश्यक सेवाहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू नाच्ने किसिमका हड्तालहरू माथि निषेध लगायो । कानूनले सरकारलाई शान्तिलाई भड्ग गर्ने वा राष्ट्रको आर्थिक हितलाई नराम्री असर पार्ने किसिमका हड्तालहरूलाई रोक्ने वा स्थगन गर्न सक्ने अधिकार दिएको छ । कानूनसम्मत हड्ताल आयोजना गर्न बोक्षिलो छ, किनभने यसको लागि यूनियनका सदस्यहरू मध्ये ६० प्रतिशतले गोप्य मतदान मार्फत हड्तालको समर्थन गर्नुपर्छ र यूनियनले हड्तालभन्दा ३० दिन अगाडि सूचना दिनुपर्छ ।

(ख) संगठन गर्ने र सामूहिक रूपमा सौदाबाजी गर्न पाउने अधिकार

कानूनले सामूहिक रूपमा सौदाबाजी गर्न पाउने अधिकार प्रदान गरेको छ, तर सरकारले यसमा भएका प्रावधानहरूलाई प्रभावकारी रूपमा लागु गरेन । सामूहिक सौदाबाजीमा भएका सहमतिहरूले करिब १० प्रतिशत ज्यालादारहरूलाई समेट्यो । ट्रेड यूनियनहरू बीच राजनीतिक भगडाहरूका कारण श्रम नेताहरूले सामूहिक सौदाबाजीका सहमतिहरूमा पुग्न चुनौतीहरूको सामना गर्नुपर्यो, र हड्ताल, अपर्याप्त क्षमता र रोजगारदाताको प्रतिरोधमा कानूनी अद्वचनका कारण सरकारले यूनियन विरुद्ध प्रतिशोधको सम्बन्धमा प्रभावकारी रूपमा संरक्षण लागु गरेन । नेपाली ट्रेड यूनियनहरूको महासङ्घका अनुसार नयाँ फ्याक्टोरी र उद्योगहरूमा सामूहिक सौदाबाजी प्रभावकारी रहेन तर राम्री स्थापित फ्याक्टोरी र उद्योगहरूमा भने प्रभावकारी रह्यो । कामदारहरूले यूनियन गठन गर्न खोज्दा धम्की वा बर्खास्त्वाको पाए र सरकारले यूनियन विरुद्धको प्रतिशोधको सम्बन्धमा प्रभावकारी संरक्षण लागु गरेन ।

देशमा निर्यात प्रशोधन गर्ने क्षेत्रहरू छैनन् ।

(ग) जबरजस्ती वा अनिवार्य श्रमको निषेध

कानूनले जबरजस्ती वा अनिवार्य श्रमको निषेध गरेको छ । तर व्यवहारमा जबरजस्ती श्रमका घटनाहरूको रिपोर्ट भए जुन मुख्य गरी घरायसी कामदारका रूपमा, होटल व्यावसायमा र यौन व्यापारमा भए ।

विशेष गरी कृषी क्षेत्र र ईटा भट्टा तथा होटल व्यावसाय जस्तै चिया पसल र रेस्टुराँहरू लगायतका साना औपचारिक क्षेत्रमा कमैया प्रथा समस्याकै रूपमा रह्यो । सरकारको सन् २००२ को कमैया निषेध सम्बन्धी ऐन असमान थियो र मुक्त कमैयाहरूको सामाजिक समायोजन गाह्वो रह्यो । वर्षभरिमा सरकारले थप ४,८७० कमैयाहरूको पुनःस्थापना गरी प्रायः दाढ, बाँके र कञ्चनपुर जिल्लाहरूमा

बसोबास गर्ने २७,५७० जना कमैयाहरू मध्ये जम्मा पुनःस्थापित हुनेहरूको संख्या २०,४०२ मा पुऱ्यायो । पुनःस्थापित नहुने कमैयाहरूमा धेरैजसो बर्दिया र कैलाली जिल्लाका थिए ।

श्रम मन्त्रालयले जबरजस्ती श्रम विरुद्धको कानून केवल साना औपचारिक क्षेत्रमा मात्र लागु गयो ।

(घ) बाल श्रमको निषेध र रोजगारीको लागि न्यूनतम उमेर

कानूनले रोजगारीको लागि नाबालिगको न्यूनतम उमेर यदि उद्योगमा काम गर्ने हो भने १६ वर्ष र कृषीमा हो भने १४ वर्ष भनेर तोकेको छ, र बालबालिकाको लागि अनुकूल काम गर्ने वातावरण हुनुपर्ने भनेको छ । रोजगारदाताहरूले १४ देखि १६ वर्ष उमेरका कामदारहरूको अभिलेख राख्नुपर्दछ ।

गैरकानूनी रूपमा बालबालिकाहरूलाई काममा लगाउनेहरू माथि कानूनले निश्चित दण्डको व्यवस्था पनि गरेको छ, तर कानूनलाई लागु गर्ने नीति नियमहरू पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन भएका छैनन् । बालबालिकालाई कारखाना, खानी वा वर्गिकृत गरिएका अन्य ६० वटा खतरापूर्ण कामहरूका लागि रोजगारीमा लगाईन नपाईने र १४ देखि १६ वर्षका बालबालिकालाई हप्तामा ३६ घण्टा (विहान ६ बजे देखि साँझ ६ बजे भित्रको समयमा दिनको ६ घण्टासम्म र हप्ताको ६ दिनसम्म) मात्र काम गराउन पाउने गरी कानूनले निर्धारण गरेको छ । सन् २००० को बाल श्रम सम्बन्धी ऐन केवल अर्थतन्त्रको औपचारिक क्षेत्रहरूका लागि मात्र लागु हुन्छ, जस्तै पर्यटन, चुरोट वा गलैचा कारखाना, र खानीहरू ।

कृषी, घरायसी सेवा, भारी बोक्ने पेशा, फाहोरमैला सङ्कलन गर्ने र ढुङ्गा फुटाउने पेशा लगायत मुख्य गरी ठूला अनौपचारिक क्षेत्रहरूमा बाल श्रम एक उल्लेखनीय समस्याको रूपमा रह्यो । करिब ९५ प्रतिशत बाल श्रमिकहरू कृषी क्षेत्रमा कार्यरत थिए । कपडा र धागोले बुट्टा भर्ने उद्योगमा बालबालिकाले विभिन्न खतराको सामना गरे किनभने उनीहरू साना, राम्ररी हावा नखेल्ने कोठाहरूमा तीखो सीयोको काम गर्न बाध्य थिए । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन (आईएलओ)का अनुसार कृषी क्षेत्रमा ४० प्रतिशत भन्दा कम बालबालिकाहरू संलग्न थिए । सन् २००४ को नेशनल लिभिङ्ग स्ट्यान्डर्ड सर्भे जुन सबैभन्दा हालसालको सर्वेक्षण पनि हो, सो सर्वेक्षणका अनुसार १८ लाख बालबालिका मुख्यगरी बालिकाहरू जबरजस्ती श्रममा संलग्न थिए । तीमध्ये ११ लाख ७० हजार बालबालिकाहरू पूर्णकालिक रूपमा कार्यरत थिए । आईएलओ र श्रम मन्त्रालयका अनुसार निरीक्षकहरूले औपचारिक क्षेत्रमा बालबालिका काम गरेको पाएनन् र सो क्षेत्र विरुद्ध कुनै कानूनी मुद्दा हालेको पाएनन् । साथसाथै करिब ६० प्रतिशत जति काम गर्ने बालबालिका विद्यालय पनि गए ।

बाल श्रम सम्बन्धी कानून र व्यवहारको लागुका लागि जिम्मेवार श्रम मन्त्रालयले मिश्रित रूपमा लागु गयो । मन्त्रालयका अनुसार वर्षभरिमा दशजना श्रम निरीक्षकहरू नियुक्त भए । मन्त्रालयका अनुसार उनीहरूले देशभरि १२ महिनाको अवधिमा जुलाईसम्ममा १,१९८ वटा निरीक्षणहरू गरे । गृह मन्त्रालयले रेष्टुराँ र वेश्यालयहरूमा छापा मारी ७५ जना बालबालिकाहरूको उद्धार र पुनःस्थापना गयो ।

(ड) कामका स्वीकार्य अवस्थाहरू

अदक्ष श्रमिकका लागि न्यूनतम ज्याला प्रति महिना करिब रु. ४,६०० (करिब ६५ डलर) थियो । अर्धदक्ष श्रमिकका लागि ज्याला रु. ४,६५० (६६ डलर), दक्ष श्रमिकका लागि रु. ४,७६० (६७ डलर) र अतिदक्ष श्रमिकका लागि रु. ४,९५० (७० डलर) थियो । यी कुनै पनि न्यूनतम ज्याला कामदार र उनका परिवारलाई सुसभ्य जीवन यापन गर्नका लागि पर्याप्त थिएनन् । सरकार, रोजगारदाता र कर्मचारीको त्रिपक्षीय संयन्त्रबाट ज्यालामा बृद्धि गर्न सम्भव छ । अनौपचारिक सेवा क्षेत्र र कृषिमा प्रति दिनको ज्याला रु. १०० देखि १९० रह्यो (१.२८ देखि २.४३ डलर) । कानूनले ४८ घण्टे कार्य हप्ता तोकेको छ, जसमा हप्ताको एक दिन विदा र आठ घण्टा काम गरेबापत् आधि घण्टा आराम गर्ने समय तोकेको छ, र हप्तामा २० घण्टासम्म अतिरिक्त समय काम गर्न पाउने र प्रति घण्टा अतिरिक्त समयको लागि ५० प्रतिशत तलब पाउने गरी सीमित गरेको छ । व्यवहारमा यी कानूनहरू प्रभावकारी रूपमा लागु गरियो । श्रम नीतिहरू विदेशी र स्थानान्तर गरेका श्रमिकहरूका लागि पनि लागु हुन्छ ।

सरकारले व्यावसायिक स्वास्थ्य तथा सुरक्षाका मापदण्डहरू तय गर्दछ, र कानूनले सञ्चय कोष र मातृत्व सुविधा जस्ता अन्य सुविधाहरूको प्रतिपादन गर्दछ । सरकारले कानूनी प्रावधानहरूलाई लागु गर्नका लागि आवश्यक नियन्त्रणात्मक र प्रशासकीय संरचनाहरू बनाएका कारण कानूनको कार्यान्वयनमा ढिलाई भयो । कामदारहरूले आफूलाई खतरापूर्ण कामका स्थितिबाट जोगाउन आफ्नो जागिर गुमाउने जोखिम लिनुपर्यो । कानूनले श्रम अधिकृतहरूलाई रोजगारदाताहरूलाई असुरक्षित अवस्थाहरूलाई सुधार गर्न आदेश गर्न सक्ने अधिकार दिएता पनि सुरक्षाको मापदण्ड न्यून रूपमा लागु भयो ।